

ΕΥΕΛΠΙΔΗΣ

Ὄρθην κελεύεις; ἤ τὸ δένδρον φαίνεται;

ΠΕΙΣΘΕΤΑΙΡΟΣ

Διαρραγείης! Ἦδε δ' αὖ κρώζει 'πάλιν'.

ΕΥ *Τί, ὦ πόνηρ', ἄνω κάτω πλανύττομεν;*

Ἀπολούμεθ' ἄλλως τὴν ὁδὸν προφορουμένω.

ΠΕΙ *Τὸ δ' ἐμὲ κορώνη πειθόμενον τὸν ἄθλιον*

ὁδοῦ περιελθεῖν στάδια πλεῖν ἢ χίλια!

5

1-208 Ιαμβικά τρίμετρα. — Τα δύο πρόσωπα που εμφανίζονται αποτελούν το πρώτο κωμικό ζευγάρι στο δυτικό θέατρο. Το απαρτίζουν ένας δυναμικός, ηγετικός ρέκτης, ο Πεισθέταιρος, και ένας φαιδρός, καλόβολος, φίλος και οπαδός του, ο Ευελπίδης. Παρόμοια ζευγάρια είναι εξαιρετικά πρόσφορα για τη δημιουργία κωμικών σκηνών, και απαντούν συχνά τόσο στη λαϊκή όσο και στην έντεχνη δραματουργία: στο θέατρο και στο τσίρκο όσο και στον κινηματογράφο, όπου ζευγάρια σαν τους St. Laurel – O. Hardy, B. Abbott – L. Costello, κ.ά. άφησαν εποχή.

1 *Ὄρθην (ὁδὸν ἰέναι) κελεύεις;* βραχυλογία. — *ἤ τὸ δένδρον φαίνεται;* ο ΕΥ δείχνει κάπου προς το βέθος του Κοίλου, όχι πίσω του προς το σκηνικό, *ὡς ἐν ἀπόπτω δένδρου τινὸς ὄντος Σ.*

2 *Διαρραγείης:* συνηθισμένη κατάρα· πβ. 1257, Εκκλ. 803 κ.ά. — *κρώζει:* το ρήμα κυριολεκτείται για την κουρούνα (Ησίοδ. Ἔργ. 747· πβ. σημ. 5-8), αλλά συμβαίνει να χρησιμοποιηθεῖ και για άλλα πουλιά (γέρανος κρώζουσα, 710)· βλ. σημ. 5-8. — *πάλιν:* ὡπως συχνά, *ἀντὶ τοῦ 'εἰς τοῦπίσω' Σ.*

3 *πόνηρ(ε):* ἡ ἴδια συμπαθητική προσφώνηση 1648 κ.α. Ο αττικός τονισμός (γέλοιοι 99, *στροῦθε* 876, *μῶρε* 1238 κ.ά.) είναι στον Αριστοφάνη αυτονόητος· βλ. Εισαγωγή, σ. 15. — *πλανύττομεν:* *πλανώμεθα* (44)· κωμικῶς δὲ *παρήκται Σ.* Πολλά ρήματα σε -ύττω ἔχουν κάπως κωμικό νόημα: *μύττω, μορμολύττομαι, σκαρδαμύττω* κ.ά. — *ἄνω κάτω πλανύττομεν:* συνηθισμένη έκφραση· πβ. Ξενοφ. Κύρ. Παιδ. 1,3,4, και τη μεταφορική της χρήση στον Πλάτωνα όπου *ἐγώ,*

Από μια πάροδο εμφανίζονται προχωρώντας διστακτικά δυο μεσόκοποι Αθηναίοι. Κρατούν στο χέρι ένα πουλί, καλιακούδα ο Ευελπίδης, κουρούνα ο Πεισθέταιρος. Σε κάποια απόσταση ακολουθούν οι 'σκευοφόροι' δούλοι τους, ο Ξανθίας και ο Μανόδωρος, πρόσωπα βουβά, κουβαλώντας σε μπόγο τα στρωσίδια, καλάθι, χύτρα και άλλα χρειαζόμενα. Βλέποντας τους κυρίου τους να κοντοστέκονται, οι δούλοι αναμερίζουν, ακουμπούν τα φορτία τους, και κάθονται.

ΕΥΕΛΠΙΔΗΣ

(στην καλιακούδα) Ίσια λες; εκεί που φαίνεται το δέντρο;

ΠΕΙΣΘΕΤΑΙΡΟΣ

(στην κουρούνα) (Μπα που) να σκάσεις! (στον ΕΥ) Ετούτη πάλι κρώζει 'πίσω'!

ΕΥ Τί περιπλανιόμαστε (βωλοδέρνουμε), κακομοίρη, πάνω κάτω; Θα χαθούμε άδικα πηγαινόρχοντας το δρόμο (πέρα δώθε).

ΠΕΙ (με μεγαλόπρεπη αγανάκτηση) Εγώ! υπακούοντας μια κουρούνα ο άθλιος, να τριγυρίσω πάνω από χίλια στάδια δρόμο!

λέει ο Σωκράτης, *περί ταῦτα ἄνω και κάτω πλανῶμαι καὶ οὐδέποτε ταῦτά μοι δοκεῖ* (Ιππ. ελάσσο. 376c).

4 Ἀπολούμεθ(α) ... προφορομένω: ο Κωμικός δε διστάζει την εποχή αυτή να συμπαράθεσει δυϊκό και πληθυντικό, είτε το μέτρο ευνοεί την ασυνέπεια (πλανώμεθα ζητούντε, 44) είτε όχι, όπως εδώ. Για ανάλογες ασυνέπειες, βλ. σημ. 1-64, 86-150, 317-326, 367-436, 642-655 κ.ά. — προφορομένω (προφορέομαι): *δεῦρο κάκεῖσε πορευόμενοι εἰς τὰναντία· προφορεῖσθαι γὰρ λέγεται τὸ παραφέρειν τὸν στήμονα τοῖς διαζομένοις Σ*, ακριβῶς όπως 'διάζεται' και σήμερα πηγαινόρχεται τεντώνοντας τα στημόνια πριν ξεκινήσει το φάσιμο. Για την ίδια κίνηση ο κωμικός Καλλίας έγραψε: *ὥσπερ ἀράχνηκες τὴν ὁδὸν προφορομένα* (απ. 5)· πβ. Ξενοφ. Κυνηγ. 6,15, όπου το ίδιο ρήμα περιγράφει τα σκυλιά, όταν τρέχουν πέρα δώθε να πάρουν χνάρι. — ἄλλως: η θέση του δεν μας επιτρέπει ν' αποφασίσουμε αν αναφέρεται στο προφορομένω (Dun.) ή/

και στο ἀπολούμεθ(α), που σημαίνει είτε 'θα χαθούμε' είτε 'θα πάμε χαμένοι'.

5-8 *Τὸ ... περιελθεῖν ... Τὸ ἀποσποδῆσαι*: ένάρθρα επιφωνηματικά απαρέμφατα. — *κορώνη ~ κολοῖῶ*: κορακοειδή πουλιά και τα δύο, έχουν ιδιαίτερες μαντικές ικανότητες. — *κορώνη πειθόμενον*: ίσως οι θεατές να διαπίστωναν ένα κρυμμένο οξύμωρο, καθώς σύμφωνα με τον Αίσωπο, η Αθηνά τόσο την εμίσησε την κουρούνα, ώστε *τῶν οἰωνῶν τὴν πίστιν περιελέσθαι*, και πια κανείς δεν εμπιστευόταν τα προγνωστικά της (129· πβ. 127 Hausr.). Η φωνή της ήταν έτσι κι αλλιώς δυσάρεστη, όπως μαρτυρούν οι επιτιμητικές χρήσεις του *κρώζω*: *κρώζεις· ἀκαίρως φθέγγῃ και ὀχλείς ἡμᾶς ὡς κορώνη* (Σ Πλούτ. 369)· πβ. το σολωμικό: *αν κανένας σοφολογιότατος κρώζει ή κανένας Τούρκος βαβίζει* (Διάλογ.).

6 *πλεῖν (πλέον) ή χίλια· ἄττική ή κρᾶσις τοῦ πλεῖν Σ*. Η απόσταση που καθορίζεται, πάνω από 180 χιλιόμετρα, είναι βέβαια υπερβολική.

- ΕΥ *Τὸ δ' ἐμὲ κολοιῶ πειθόμενον τὸν δύσμορον
ἀποσποδῆσαι τοὺς ὄνυχας τῶν δακτύλων!*
- ΠΕΙ *Ἄλλ' οὐδὲ ποῖ γῆς ἐσμὲν οἶδ' ἔγωγ' ἔτι!*
- ΕΥ *Ἐντευθενὶ τὴν πατρίδ' ἄν ἐξεύροις σύ που;* 10
- ΠΕΙ *Οὐδ' ἄν μὰ Δία γ' ἐντευθεν Ἐξηκεστίδης.*
- ΕΥ *Οἴμοι!*
- ΠΕΙ *Σὺ μὲν, ὦ τᾶν, τὴν ὁδὸν ταύτην ἴθι.*
- ΕΥ *Ἦ δεινὰ νῶ δέδρακεν οὐκ τῶν ὀρνέων,
ὁ πινακοπώλης Φιλοκράτης μελαγχολῶν,*

7κ. Το δίστιχο είναι συντακτικά, ως ένα σημείο και λεξιλογικά, παραλληλισμένο με το προηγούμενο. Για να μιμηθεί τον ΠΕΙ, ο ΕΥ επιχειρεί να εκφράσει πανηγυρικά και αυτός την αγανάκτησή του· ωστόσο, το παράπονό του, παρακατιανό καθώς είναι, μεταστρέφεται στο γελοίο. Μετά την πρώτη τους διαφοροποίηση από τα προσώπεια (Εισαγωγή, σ. 19) οι δύο ανθρωπίνου τύποι που συναποτελούν το κωμικό ζευγάρι (σημ. 1κκ.) χαρακτηρίζονται και από τα λόγια τους: ο μορφολογικός παραλληλισμός υπογραμμίζει, όπως συχνά και σε άλλους συγγραφείς, τις διαφορές· πβ. 128κκ. ~ 137κκ., 306^a ~ 306^b, και την ιδιότυπη περίπτωση στους Αχαρνείς 1097κκ. — Αποκαλυπτική και η λεπτή διαφοροποίηση των αυτοχαρακτηρισμών: ο ΠΕΙ ονομάζει τον εαυτό του *ἄθλιον*, διαλέγοντας επίθετο με ενεργητική έννοια, σχετικό με τα *ἄθλα*, *ἀθλεύω* κτό.· ο ΕΥ προτιμά το σπάνιο ποιητικό επίθετο *δύσμορος*, που έχει έννοια παθητική: κακομοίρης.

8 *ἀποσποδῆσαι· ἀντὶ τοῦ ἀφανίσαι ἀπὸ τῆς σποδοῦ [...] ἢ ἀποκρούσαι ..., τυπτόμενον ἐκβαλεῖν Σ.* Το ρήμα δεν απαντά παρά μόνο στον Ησύχιο: *ἀποσποδῆσας· ἀποκόψας καὶ θραύσας*. Πραγματικά, τα δάκτυλα είναι που υποφέρουν όταν κανείς πεζοπορεί με πέδιλα στα κατσάβραχα· πβ. τον Πυρρία στον Δύσκολο του Μενάνδρου, που παραπονιέται ότι κνηγνημένος από τον Κνήμηνα ... *τοὺς δακτύλους [κατέαξα] / σχεδὸν τι προσπταίων ἄπα[ντας]* (91κ.), και τον Ιούδα

στον *Τελευταῖο πειρασμό* του Καζαντζάκη, που *καταπλήγιασε τα ποδοδάχτυλά του στις πέτρες*.

9 *ποῖ γῆς ἐσμὲν*: κάπως ανώμαλο, καθώς το *ποῖ* υποδηλώνει κίνηση και το *ἐσμὲν* στάση. Το χωρίο ανήκει στα πολλά, όπου το ρήμα που σημαίνει κίνηση έχει συγχωνευτεί με το ρήμα που σημαίνει στάση: *ποῖ (ἤλθομεν) καὶ ποῦ (ἐσμὲν)*· βλ. Κ.-Γ., 1,145. Ο Δίων Χρυσόστομος θεωρεῖ την έκφραση παροιμιακή, και γράφει ότι συμβαίνει κάποιος ανόητος επιβάτες *μηδὲ ὅποι γῆς εἰσι, τὸ τοῦ λόγου, τοῦτο εἰδέναι* (3,63). *Ποῦ* ἔγραψαν ο Coulon, η Dunbar και ο Wilson ακολουθώντας τον κώδικα της βυζαντινῆς έκδοσης του Τρικλίνιου, γραφή ομαλότερη, αλλά ακριβώς γι' αυτό παλαιογραφικά ὑποπτη.

10 Στο θέμα της διανομῆς του κειμένου κρίναμε (Εισαγωγή, σ. 13κ.) ότι οι εκδότες δε δεσμεύονται από την παράδοση. Συμβαίνει ἔτσι ο στίχος να ἔχει αποδοθεῖ στον ΠΕΙ, με αποτέλεσμα οι ρόλοι να αντιστρέφονται. Τις πολλές προτάσεις των φιλολόγων για τη διανομή στους πρώτους αυτούς στίχους του Προλόγου εκθέτει και συζητά ο Nesselrath (1996), παραθέτοντας και τη διαπίστωση του Fraenkel (1962, σ. 63), ότι «στους πρώτους στίχους οι θεατές ἔβλεπαν να περιφέρονται στο ἔρημο τοπίο δύο ανώνυμοι Αθηναῖοι, και πολύ λίγη σημασία εἶχε ποιος κάθε φορά (...) εκφωνούσε τις εναλλασσόμενες μεμψιμοιρίες και κατάρες». Ἐτσι, περιορίζομαστε

- ΕΥ (μιμείται το ύφος του ΠΕΙ) Εγώ! υπακούοντας μια καλιακούδα ο κακορίζικος, (μισοκακόμοιρα, σκύβοντας να χαϊδέψει τα πόδια του) ν' αφανιστούν τα νυχοπόδαρά μου!
- ΠΕΙ Μα πια δεν ξέρω, εγώ τουλάχιστο, ούτε πού γης βρεθήκαμε!
- ΕΥ Από εδωπέρα θα την έβρισκες συ κάπου την πατρίδα;
- ΠΕΙ Από εδωπέρα, μα τον Δία, ούτε ο Εξηκεστίδης!
- ΕΥ Ωχώχ!
- ΠΕΙ (δείχνοντας προς το Κοίλο) Εσύ καλέ μου πάρε αυτόν το δρόμο!
Ο ΠΕΙ τριγυρνά· ο ΕΥ προχωρεί προς τη θυμέλη, σταματά, και απευθύνεται άμεσα στο ακροατήριο.
- ΕΥ Κακό μεγάλο αλήθεια μάς έκανε ο Φιλοκράτης από τα πουλάδικα, ο πλανόδιος, ο τρελάρας, →

να δηλώσουμε ότι μοιράζοντας το κείμενο στους δύο Αθηναίους ακολουθήσαμε τον τύπο του κωμικού ζεύγους, αποδίδοντας το ρόλο και το ήθος του ηγέτη στον ΠΕΙ, του φίλου και ακόλουθου στον ΕΥ· βλ. σημ. 1κκ.

11 *μὰ Δία*: παρόμοιοι σύντομοι παρενθετικοί όρκοι ήταν συνηθισμένοι στην καθημερινή ομιλία, αντίστοιχα και στην Κωμωδία· βλ. 24, 194, 386, 1237, 1433, κ.α.· για τη θέση τους στην πρόταση και στο στίχο, και για τη βεβαιωτική τους λειτουργία, βλ. Dover 1985, σ. 329κκ. — *Εξηκεστίδης*: αν και καταγόταν από την Καρία, ο Εξηκεστίδης είχε καταφέρει ν' αναγνωριστεί αθηναίος πολίτης, δείχνοντας πως γνωρίζει και τον πιο μακρινό δρόμο για την Αθήνα! Το γεγονός ότι ο Αριστοφάνης τον σατιρίζει δύο ακόμα φορές ως Κάρα (764, 1527), και ότι την ίδια χρονιά ο Φρύνιχος στον Μονότροπο τον ε χαρακτήρισε *νόθον* (απ. 21) οδηγεί στην υποψία ότι ήταν γεννημένος από δούλο, ίσως και ότι είχε πρόσφατα αντιμετωπίσει κατηγορία *ξενίας*. Για τη διεκδίκηση της αθηναϊκής ιθαγένειας από 'ξένους', βλ. αναλυτικά MacDowell (1993) και Lape (2010).

12 *ὦ τᾶν*: *πρόσρημα τιμητικής λέξεως*· λέγεται δὲ καὶ ἐπὶ *εἰρωνείᾳ* πολλάκις (Hσύχ.). Στην καθημερινή αττική διάλεκτο εκφράζει περισσότερο συγκατάβαση παρά σεβασμό, και απευθύνεται συχνά σε συνομιλητές χα-

ζούληδες· βλ. de Vries 1966, και αναλυτικά, Szemerényi 1987. — *τὴν ὁδὸν ταύτην ἴθι*: *τὴν εἰς οἴμοι ὁδὸν βᾶδιζε* Σ. Αν έχει δίκιο ο Σχολιαστής, τότε ο ΠΕΙ αντιδρά όπως ο Δικαίοπολις στους Αχαρνείς, όταν ο *κακοδαίμων* Γεωργός στενάζει *οἴμοι τάλας*, κι αυτός τού απαντά *κατὰ σεαυτὸν νῦν τρέπου*: κράτα το για πάρτη σου! (1019 = Νεφ. 1263)· δεν αποκλείεται όμως απλά και μόνο ο ΠΕΙ να δείχνει στον ΕΥ την κατεύθυνση που πρέπει να πάρει, για να ψάξουν χωριστά (βλ. σημ. 21). — *μέν*: αναπόδοτο, αντιδιαστέλλοντας δύο πρόσωπα, όπως στους 161, 656, 1220 και 1503 (Denn. 381).

13 *Ἦ δεινὰ*: συνηθισμένη χρήση του βεβαιωτικού με επίθετο ή επίρρημα (Denn. 280)· πβ. *ἤ μέγα* (162). — *οὐκ (ὁ ἐκ) τῶν ὀρνέων*: η κεντρική αγορά ήταν χωρισμένη, όπως και σήμερα, σε περιοχές ανάλογα με το εμπόρευμα ... *ἀπὸ τῶν πωλουμένων τούς τόπους καλοῦντες* (Σ Ιππ. 1375)· πβ. Νεφ. 1065: *Ὑπέρβολος δ' οὐκ τῶν λύχνων*. Η περιοχή *εἰς τούς ὄρνεις* αναφέρεται και από τον Δημοσθένη (19,245).

14 *πινακοπῶλης*· *ὀρνιθοπῶλης*: *τίλλοντες γὰρ αὐτὰ καὶ τιθέντες ἐπὶ πίνακος ἐπῶλουν, τὰ λεπτὰ ὀρμαθίζοντες* (Hσύχ.). Σίγουρα οι ορνιθοπῶλες χρησιμοποιούσαν τελάρα για να εκθέσουν τηνπραμάτεια τους· όμως ο *πινακοπῶλης* Φιλοκράτης φαίνεται να μην είχε μαγαζί, αλλά τα πουλιά που έπιανε να

ὄς τῶδ' ἔφασκε νῶν φράσειν τὸν Τηρέα· 15
 [τὸν ἔποφ', ὄς ὄρνις ἐγένετ' ἐκ τῶν ὀρνέων]
 κάπέδοτο τὸν μὲν Θαρρελείδου τουτονὶ
 κολοιὸν ὀβολοῦ, τηνδεδὶ τριωβόλου.
 Τὼ δ' οὐκ ἄρ' ἤστην οὐδὲν ἄλλο πλὴν δάκνειν!
 Καὶ νῦν τί κέχηνας; Ἔσθ' ὅποι κατὰ τῶν πετρῶν 20
 ἡμᾶς ἔτ' ἄξεις; οὐ γάρ ἐστ' ἐνταῦθά τις
 ὁδός.

ΠΕΙ Οὐδὲ μὰ Δί' ἐνταῦθά γ' ἀτραπὸς οὐδαμοῦ.
 ΕΥ Τί δ' ἡ κορώνη; τῆς ὁδοῦ τί λέγει πέρι;
 ΠΕΙ Οὐ ταῦτὰ κρώζει μὰ Δία νῦν τε καὶ τότε.
 ΕΥ Τί δὴ λέγει περὶ τῆς ὁδοῦ;
 ΠΕΙ Τί δ' ἄλλο γ' ἦ 25
 βρύκουσ' ἀπέδεσθαι φησί μου τοὺς δακτύλους!
 ΕΥ Οὐ δεινὸν οὖν δῆτ' ἐστὶν ἡμᾶς δεομένους
 ἐς κόρακας ἐλθεῖν καὶ παρεσκευασμένους,

τα παρουσίαζε σε δίσκο ἐν τοῖς ὀρνέοις ως πλανόδιος κατὰ τὴν ὁδὸν πωλῶν περιπατῶν (Δίφιλ. απ. 87). Ἐναν τέτοιο, κάπως βλαμμένο (μελαγχολοῦντα), ορνιθοπώλη μπορούμε να τον φανταστούμε πασίγνωστο στην αρχαία Αθήνα, και ἴσως πραγματικά αυτός να εἶχε προμηθεύσει τα δύο ζωντανὰ πουλιά που απαιτούσε η παράσταση· βλ. σημ. 1077κ. και τα Παράλληλα, σ. 341.

15 φράσειν· με την αρχική σημασία του φράζω: δείχνω, φανερώω, οδηγώ, ὅπως και στους στ. 50 και 711· πβ. φωνῆσαι μὲν οὐκ εἶχε, τῇ δὲ χειρὶ ἔφραζε ... (Ηρόδ. 4,113). — Τηρέα: ἀκούγοντας το ὄνομα, κάποιοι θεατὲς θα θυμῆθησαν το μῦθο του βασιλιά της Θράκης, ὅπως τον εἶχαν ζωντανεύσει στη σκηνὴ ἀρχικά ο Σοφοκλῆς, ἀργότερα και ο Φιλοκλῆς· βλ. σημ. 281.

16 Κίολας τον 19ο αἰ. ο C.G. Cobet νόθεψε το στίχο κρίνοντας ὅτι τον εἶχε προσθέσει, ως σχόλιο στον προηγούμενο, ἕνας που θέλησε να θυμίσει στο ακροατήριο την απορνήωση του Τηρέα, και οι περισσότεροι νεότεροι ἐκδότες συμφωνοῦν. Θα ἦταν ἀλ- λωστε ἀστοχο, σε αὐτὸν τον πρώτο του κα-

ταποπιστικό μονόλογο, ο ΕΥ να βιαστεί να ξεκαθαρίσει την τύχη του Τηρέα, ὅταν εἶναι γνωστό ὅτι στόχος του ποιητῆ στους Προλόγους ἦταν να κεντρίσει την περιέργεια του θεατῆ με υπαινιγμούς και μισόλογα (βλ. τη μεγάλη σημ. 1-208· πβ. Dun.). Από τους ἐκδότες που διαφωνοῦν, ἄλλοι διατηροῦν το στίχο αὐτοῦσιο (Rog., Coul., Cant.), ἄλλοι τον θεωροῦν αθεράπευτο (Som.), ὅλοι σκοντάβουν στην ερμηνεία του ὄρνις ... ἐκ τῶν ὀρνέων. Μιαν ἀπίστευτη συλλογή ἀπὸ ερμηνευτικές κ.ά. προτάσεις παρουσιάζουν και ἀπορρίπτουν η Dunbar και ο Palmieri 1998/9. Η ἐκφραση παρομοιάζει με το λαϊκό πουλί μου των πουλιῶ και τα ἄλλα παραδείγματα υπέρθεσης που συγκέντρωσε ο Ι. Κακριδῆς, 1991, σ. 42κκ.

17κ. τουτονί ... τηνδεδί: για το δεικτικό -ί που συνηθίζοταν στην καθημερινή γλώσσα, βλ. Martín de Lucas 1996 και τη σημείωση της Dunbar. — Το σατιρικό στιγμίοτυπο, ὅπου ο κολοιός παρουσιάζεται να εἶναι γιος του Θαρρελείδη, ἀφορὰ εἴτε τον πραγματικό γιο Ἀσωπόδωρον, και γὰρ οὗτος ἐπὶ σμικρότητι ὑπὸ Τηλεκλείδου (απ. 50)

που μας έλεγε ότι τούτα τα δυο πουλιά θα μας δείξουν τον Τηρέα [τον τσαλαπετεινό, που έγινε πουλί μες στα πουλιά], και μας επούλησε τούτη του Θαρρελείδη (κόρη) την καλιακούδα για έναν οβολό, και κείνη εκεί (*δείχνει προς το μέρος του ΠΕΙ*) (την κουρούνα) για τρεις· κι αυτές μαθές δεν ήξεραν τίποτ' άλλο παρά να δαγκώνουν! (*στην καλιακούδα*) Και τώρα τί χάσκεις; Είναι ακόμα κάπου να μας πας κατά γκρεμού; Δρόμος μια φορά δεν είναι εδώ κανένας!

- ΠΕΙ (από εκεί που βρίσκεται) Κι εδώ, μα τον Δία, ούτε μονοπάτι πουθενά!
ΕΥ Κι η κουρούνα τί; Τί λέει για το δρόμο;
ΠΕΙ Δεν κρώζει τα ίδια, μα τον Δία, τώρα και πρην.
ΕΥ Δηλαδή τί λέει για το δρόμο;
ΠΕΙ Τι άλλο παρά που βρουχιώντας λέει πως θα μου καταφάει τα δάχτυλα!
ΕΥ (*πλησιάζοντας λίγο ακόμα το ακροατήριο*) Δεν είναι λοιπόν φοβερό, να έχουμε ανάγκη εμείς να πάμε στον κόρακα, να έχουμε προετοιμαστεί,

κεκωμώδηται· και ὁ κολοῖός, μικρὸς ὦν ... κλπ. (Σ), είτε τον ίδιο τον Θαρρελείδη, αν τύχαινε να είναι μαύρος, φλύαρος και φωνακλάς σαν τις καλιακούδες· πβ. Β 212, Π 755, Πίνδ. Νεμ. 3,83 κ.ά.

18 ὀβλοῦ ... τριωβόλου: οι τιμές φαίνονται λογικές. Ο ίδιος ο Φιλοκράτης παρουσιάζεται να πουλά επτά σπίνους στον οβολό (1079)· όμως εδώ πρόκειται για πουλιά δυσκολόπιαστα και ζωντανά· βλ. Ehrenberg σ. 222κκ., όπου συγκεντρωμένες οι τιμές ὄσων εμπορευμάτων απαντούν στις αριστοφανικές κωμωδίες.

19 ἄρ' ἤστην: ιδιωματική χρήση του ἄρα, που με παρατατικό του εἰμί (280), εδώ με υπερσυντέλικο του οἶδα (δυϊκός), κατά κανόνα εκφράζει καθυστερημένη διαπίστωση (Denn. 36). — οὐδὲν ἄλλο πλὴν δάκνειν· πβ. οὐδὲν ἤδει πλὴν χελιδόνας γράφειν (Εὐβουλ. απ. 40,3).

20 κατὰ τῶν πετρῶν· πβ. ᾤχοντο κατὰ τῶν πετρῶν φερόμενοι καὶ ἀπέθανον (Ξενοφ. Ανάβ. 4,7,14).

21κ. ἐνταῦθα ... /... ἐνταῦθα: τα δύο διαφορετικά ἐνταῦθα φανερώνουν πως οι Αθηναίοι έχουν χωρίσει. Ο ΠΕΙ υπερακοντίζει (*ἔδεινοποίησεν Σ*) τη διαπίστωση του ΕΥ: η ἀτραπὸς είναι μικρότερη από την ὁδόν.

24 Τί δὴ λέγει ...; Ο ΕΥ επαναλαμβάνει την ερώτησή του (με χιασμό), καθώς η απάντηση του ΠΕΙ δεν τον ικανοποίησε. — Τί δ' ἄλλο γ' (ποιεῖ) ἢ ...· πβ. Αχαρν. 753, Νεφ. 1495 κ.ά.

26 βρύκουσ(α): το βρύκω ὄχι με τη συνηθισμένη σημασία 'δαγκώνω', αλλά αμετάβατο κατ' ὀνοματοποιίαν των λαρυγγικών φθόγγων του πουλιού. Τα κλασικά χρόνια το βρυκ- προφερόταν μπρουκ· πβ. βρυγγμός, βρυχηθμός κτδ. — Η μετοχή είναι τροπική στο φησί (Schr., Kock). — μου: και σ' αυτή τη θέση σωστό (Vahlen 1907, σ. 440). — τοὺς δακτύλους: των χεριών που την κρατούν.

27 Οὐ δεινὸν ...; συνηθισμένο στον Αριστοφάνη ως ρητορική ερώτηση και έκφραση αγανάκτησης (πβ. Λυσιστρ. 587, Burckhardt 1924). — οὖν δῆτ(α)· πβ. οὖκουν δῆτα (1177), βλ. Denn. 272.

28 ἐς κόρακας ἐλθεῖν: αναφορά στη συνηθισμένη κατάρα (ἔρρ') ἐς κόρακας (889, 990 κ.ά.)· πβ. το νεοελληνικό *ἀι στον κόρακα!* Για την κυριολεκτική χρήση των παροιμιακών εκφράσεων ως τυπική μορφή αστείου, βλ. Barley 1972, και το λ. 'κυριολεξία' στο Ευρετήριο.

ἔπειτα μὴ ἔξυρεῖν δύνασθαι τὴν ὁδόν;
 Ἡμεῖς γάρ, ὦνδρες οἱ παρόντες ἐν λόγῳ, 30
 νόσον νοσοῦμεν τὴν ἐναντίαν Σάκα·
 ὁ μὲν γὰρ ὦν οὐκ ἀστός εἰσβιάζεται,
 ἡμεῖς δὲ φυλῆ καὶ γένει τιμώμενοι,
 ἀστοὶ μετ' ἀστῶν, οὐ σοβοῦντος οὐδενὸς
 ἀνεπτόμεσθ' ἐκ τῆς πατρίδος ἀμφοῖν ποδοῖν, 35
 αὐτὴν μὲν οὐ μισοῦντ' ἐκείνην τὴν πόλιν
 τὸ μὴ οὐ μεγάλην εἶναι φύσει κευδαίμονα
 καὶ πᾶσι κοινὴν ἐναποτεῖσαι χρήματα.
 Οἱ μὲν γὰρ οὖν τέτιγγες ἕνα μῆν' ἢ δύο
 ἐπὶ τῶν κραδῶν ἄδουσι, Ἀθηναῖοι δ' ἀεὶ 40
 ἐπὶ τῶν δικῶν ἄδουσι, πάντα τὸν βίον.

30 ὦνδρες οἱ παρόντες ἐν λόγῳ· πβ. φίλοι οἱ παρόντες ἐν λόγῳ (Αχαρν. 513): καὶ στις δύο περιπτώσεις λόγος δεν εἶναι ἡ παράσταση ἢ ὁ μῦθος (LSJ V 1-3), ἀλλὰ γενικότερα ἡ συγκέντρωση καὶ ἡ συζήτηση· πβ. Ρήσος 149κ.: τίς δῆτα Τρώων, οἱ πάρεισιν ἐν λόγῳ, θέλει κατόπτῃς ναῦς ἐπ' Ἀργείων μολεῖν; — Τέτοιες ἀμεσες ἀποστροφές στο κοινό, που προσωρινά διακόπτουν τὴ θεατρικὴ σύμβαση, εἶναι συχνές στις προλογικὲς διηγήσεις· πβ. Ἰππ. 36κκ., Σφήκ. 54κκ., Εἰρ. 50κκ. καὶ Mazon, σ. 171. — Ο ΕΥ προσωφνεῖ τοὺς ἀντρες ὡς επικρατέστερους, ἀλλὰ τις κωμικὲς παραστάσεις ἦταν, πιστεύουμε, δυνατὸ να τις παρακολουθοῦν καὶ γυναῖκες· βλ. Dover, σ. 16 (≠ Ehrenberg κ.ά.).

31κ. νόσον τὴν ἐναντίαν Σάκα· βραχυλογία, ἀντὶ νόσον τὴν ἐναντίαν νόσῳ Σάκα· πβ. κόμαι Χαρίτεσσιν ὁμοῖαι (Ρ 51). — Σάκας: παρανόμι του τραγικοῦ ποιητῆ Ἀκέστορα, που σατιρίζεται ὡς ξένος (Σφήκ. 1221) ἀπὸ τῆ Σκυθία· Πέρσαι πάντας τοὺς Σκύθας καλέουσι Σάκας (Ηρόδ. 7,64)· βλ. MacDowell 1993, σ. 365-367. — εἰσβιάζεται· εἰς τοὺς ἀστούς.

33 φυλῆ καὶ γένει· καὶ οἱ δύο κοινωνικὲς κατηγορίες ἔχουν ἀτονίσει τὴν ἐποχὴ τῆς δημοκρατίας· ἐξακολουθοῦν ὁμως να ἔχουν σημασία στη συνείδηση τῶν πολι-

τῶν ὡς παλαιοὶ θεσμοὶ (368), ὅσο καὶ στην πολιτικὴ ὀργάνωση, μεγαλύτερη οἱ δέκα φυλές, μικρότερη οἱ μεγάλες οἰκογένειες, τα τζάκια (γένη). Δεν ἀναφέρεται ἐδῶ ἡ σημαντικότερη προϋπόθεση για να θεωρηθεῖ κάποιος πολίτης καὶ ἀστός, ἡ συμμετοχὴ σε φατρία (1669)· βλ. ἀναλυτικά, Ehrenberg 1962, σ. 212κκ.

34κ. σοβοῦντος· του σοβέω: ἀποδιώχῳ με φωνές ζῶα, κυρίως πουλιά, χουγιάζῳ. — ἀνεπτόμεσθ(α) ... ἀμφοῖν ποδοῖν: προληπτικῶς δὲ τῇ τῶν ὀρνέων χρώνται μεταφορᾶ ὡς καὶ αὐτοὶ ὀλίγον ὕστερον ὀρνιθωθησόμενοι Σ. Οἱ Ἀθηναῖοι ἐφυγαν μια καὶ καλὴ, καὶ με τα δυο τα πόδια, ὅπως ὅταν ἀναπέτονται τα πουλιά. — Ἀνεπτόμεσθ(α): για τὴν ὀπωσδήποτε χρηστικὴ, ὄχι ἀποκλειστικὰ ποιητικὴ κατάληξη -μεσθα, πβ. 664, 903, 1378, βλ. Καψωμένος 1960.

36 οὐ μισοῦντε ... τὸ μὴ οὐκ εἶναι: οὐ + ρῆμα (με θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ ἔννοια) ... τὸ μὴ οὐ + ἀπαρέμφατο. Για τὴ συνηθισμένη αὐτὴ σύνταξη, βλ. Κ.-Γ. 2,217.

37 μεγάλην κ(αί) εὐδαίμονα: τυποποιημένος ἐπαινετικὸς χαρακτηρισμὸς, συνηθισμένος για μεγάλες πόλεις ὅπως ἡ Ἀθῆνα· πβ. Ηρόδ. 8,111,2, Ξενοφ. Ἀνάβ. 1,2, κ.ά.

κι έπειτα να μην μπορούμε να βρούμε το δρόμο!

Γιατί εμείς, άντρες παρόντες στην κουβέντα μας, έχουμε αρρώστια την αντίθετη από του Σάκα. Εκείνος, ξέρετε, ζητά να γίνει με το ζόρι αστός (αθηναίος πολίτης) που δεν είναι, ενώ εμείς, τιμημένοι από φυλή και από γενιά, αστοί με τους αστούς, χωρίς να μας χουγιάζει κανένας, κάναμε φτερά και φύγαμε από την πατρίδα και με τα δυο τα πόδια. (ειρωνικά) Όχι βέβαια γιατί δε στέργουμε την ίδια την πόλη εκείνη να μην είναι μεγάλη από τη φύση της κι ευτυχισμένη και για όλους ανοιχτή, να καταβάλουν (να ρίξουν μέσα) χρήματα. (αλλάζει τόνο) Τα τζιτζίκια, βλέπετε, ένα μήνα ή δυο τραγουδούνε πάνω στα κλαριά· οι Αθηναίοι όμως αδιάκοπα τραγουδούνε πάνω στις δίκες, όλη τους τη ζωή.

38 *πᾶσι κοινήν*: η έκφραση παραπέμπει σε μια από τις βασικές ιδεολογικές θέσεις που ξεχώριζαν τη δημοκρατική Αθήνα από την ολιγαρχούμενη Σπάρτη: *τήν ... γὰρ πόλιν κοινήν παρέχουσαν καὶ οὐκ ἔστιν ὅτε ξενηλασίαις ἀπειργομέντινα ἢ μαθήματος ἢ θεάματος* διακήρυξε ο Περικλής στον Επιτάφιο (Θουκ. 2,39). Ο Αριστοφάνης θυμίζει το 'σύνθημα' και δε διστάζει να το διακωμωδήσει: *... ἐναποτεῖσαι χρήματα· παρ' ὑπόνοιαν, ἀντι τοῦ ἐμβιῶναι καὶ ἐνοικεῖν* Σ. Μεγάλο τόλμημα, καθώς τις παραστάσεις στα Μεγάλα Διονύσια τις παρακολουθούσαν και οι αντιπρόσωποι των συμμάχων, που έρχονταν κάθε άνοιξη να *ἐναποτεῖσουσαν* την εισφορά τους! Μην ξεχνούμε και ότι πριν από λίγα χρόνια ο Κλέων είχε καταγγείλει τον Αριστοφάνη, γιατί στους Βαβυλωνίους (426 π.Χ.) είχε κακολογήσει την Αθήνα *ξένων παρόντων*, πάλι με θέμα την οικονομική εκμετάλλευση των συμμάχων· βλ. Αχαρν. 502κκ., 630κκ.+Σ και Ρορρ 1968. — Το *ἀποτίνω* κυριολεκτείται για τιμωρίες, πρόστιμα, χρέη κτό. Για το σύνθετο *ἐναποτεῖσαι* (άπαξ), πβ. *ἐγκατακλινῆναι* (122), *ἐναποπατεῖν* (Ειρ. 1228), *ἐγκαθηβᾶν* (άπαξ· Ευρ. Ιππόλ. 1096)· παρόμοια επιτηδευμένα σύνθετα πρωταπαντούν και στον Ηρόδοτο (*ἐναποθανῶν* 9,65, *ἐνουρέουσι* 1,138 κ.ά.), και στον Επιτάφιο του Περικλή: *ἐνευδαμονῆσαι τε ὁ βίος ὁμοίως καὶ ἐντελευτήσαι ἐξεμετρήθη* (2,44). — Η άποψη του Heberlein (1980, σ. 65), ότι οι δύο Αθηναίοι έφυγαν από την Αθήνα, για ν' αποφύγουν τις φορο-

λογικές τους υποχρεώσεις, αναίρεθηκε από τον MacDowell, 1995· πβ. Dunbar (1996).

39-41 *Οἱ μὲν ... τέτιγγες ~ Ἄθηναῖοι δέ*: σχήμα αντιθετικής αναλογίας. Η αντίθεση άνάμεσα στο *ἕνα μῆν' ἢ δύο* και το *ἀεὶ ... πάντα τὸν βίον* υπογραμμίζεται με τον συντακτικό και μορφολογικό παραλληλισμό. Η αντίθεση ενισχύεται και με το να αντιπαραταχούν οι γνωστοί *πολυπράγμονες* Αθηναίοι με τα χαρακτηριστικά αμέριμνα τζιτζίκια· βλ. Borthwick 1967. — Η φιλοδικία των Αθηναίων, μοναδική εδώ αιτία για τον εκπατρισμό του ΠΕΙ και του ΕΥ, ήταν το 422 κεντρικό θέμα στους Σφήκες και συνηθισμένος στόχος του Κωμικού. Ιδιαίτερα το 415/414, οι δίκες για την καταστροφή των Ερμών και τη διακωμώδηση των Μυστηρίων, συκοφαντικές ή όχι, διαδέχονταν η μία την άλλη· βλ. για το θέμα αυτό γενικότερα, Bonner – Smith 1938, σ. 289.

40κ. *ἐπὶ τῶν κραδῶν ἄδουσ(ι)*· ο ποιητής διάλεξε το ουσιαστικό *κράδη* (κλαδί συκιάς), κι ας μην το προτιμούν τα τζιτζίκια, για την ηχητική αντιστοιχία *κραδῶν ~ δικῶν*. — Παρόμοια, αντί για το *ἤχέω* που οι Αρχαίοι χρησιμοποιούσαν συνήθως για τα τζιτζίκια (πβ. *ἀχέτας* 1095 και την ειδική σημείωση του Rogers, σ. 234κκ.), ο Αριστοφάνης προτίμησε το *ἄδω*, για την ειρωνική και επιτιμητική χρήση του στα δικαστήρια: *ἔτι γὰρ λέγουσ' οἱ πρεσβύτεροι καθήμενοι, ὅταν κακῶς <τις> ἀπολογεῖται τὴν δίκην, ἄδεις* (απ. 101). Διαφορετική είναι η

Διὰ ταῦτα τόνδε τὸν βάδον βαδίζομεν·
κανοῦν δ' ἔχοντε καὶ χύτραν καὶ μυρρίνας
πλανώμεθα ζητοῦντε τόπον ἀπράγμονα,
ὅποι καθιδруθεντε διαγενοίμεθ' ἄν.
Ὁ δὲ στόλος νῶν ἐστι παρὰ τὸν Τηρέα,
τὸν ἔποπα, παρ' ἐκείνου πυθέσθαι δεομένω,
εἴ που τοιαύτην εἶδε πόλιν ἧ' πέπτετο.

45

παρομοίωση της ανθρώπινης λαλιάς με το τερέτισμα των τζιτζικών στην Ιλιάδα, όπου οι γέροντες της Τροίας, *ἀγορηταὶ ἐσθλοὶ*, καθόνταν ... *τεττίγγεσσιν εοικότες, οἳ τε καθ' ὕλην / δενδρέω ἐφεζόμενοι ὅπα λειρίεσσαν ἰεῖσι* (Γ 151).

42 τὸν βάδον βαδίζομεν: το ετυμολογικό, όπως όλα τα ακουστικά σχήματα, είναι αγαπητό στους κωμωδιογράφους· πβ. 31, 415, 432κ., 439κ., 1379, και το κλασικό *θασας παραστήσουμε την παράστασις* του Καραγκιόζη. — Ο στίχος είναι φορτωμένος βαριά σύμφωνα (β,δ,τ) και φωνήεντα (α,ω), που υποδηλώνουν το κουραστικό περπάτημα (Blaiklock 1954, σ. 109). — *βάδος* (ἀπαξ): *ἐν παιδιᾷ παρεσχημάτισται· ὡς γὰρ ἀπὸ τοῦ πατεῖν πάτος· Ὁμηρος «πάτον ἀνθρώπων ἀλεείνων»* (Ζ 202) *οὕτως ἀπὸ τοῦ βαδίζειν βάδος*. <Ἄλλως> εἴρηται μὲν ὁ βάδος· ὅμως γε μὴν οἱ κωμικοὶ παίζειν εἰώθασι τὰ τοιαῦτα, ὡς Εὐπολις Χρυσῶ γένει «τίς ὁ φῶνος, ὦ ραψωδῆ» (απ. 309). Δύσκολο να κρίνουμε αν πραγματικά η λέξη προϋπήρχε (λαϊκή τη θεωρεῖ ο Schroeder), ή αν ἐν παιδιᾷ παρεσχημάτισται εδώ από τον Αριστοφάνη.

43 κανοῦν ... καὶ χύτρας καὶ μυρρίνας: τὰ πρὸς θυσίαν κομίζουσιν, ἵνα οἰκήσαντες ἐν τῇ ἰδρύσει θύσωσιν Σ. Κανονικά το καλάθι ἔπρεπε να περιέχει ὅλας (το χοντροκομμένο κριθάρι που πασπάλιζαν στο κεφάλι του ζώου πριν από τη θυσία· πβ γ 441) καὶ στέμμα καὶ μάχαιραν (Εἰρ. 948), και η χύτρα την ιερή φωτιά· βλ. Λυσιστρ. 292κκ. και Schelp 1975. Ωστόσο, στη συνέχεια, κριθάρι και μαχαίρι ξεχάστηκαν, και η χύτρα, όταν

χρειάστηκε, αποκλείεται να περιείχε φωτιά (357-399)· για τα κουζινικά και άλλα σκεύη που χρησιμοποιήθηκαν στην παράσταση, βλ. την αναλυτική μελέτη της Fernandez 1994. — Για τα κλαδιά της μυρτιάς (όπου μέσα τους, θυμίζουμε, είχαν κρυμμένα τα όπλα τους οι Τυραννοκτόνοι), και την τελετουργική τους χρήση, βλ. Σφήκ. 861, Θεσμ. 37, Ευρ. Ἄλκ. 171κ.

44 τόπον ἀπράγμονα: τόπο που να μην έχει ούτε τις δικαστικές σκοτούρες ούτε άλλα πράγματα της αθηναϊκής φιλοπραγμοσύνης. Ἀπραγόπολιν είχε ονομάσει ο Οκταβιανός Αύγουστος το Κάπρι, όπου είχε τη βίλα του (Σουητ. Αὐγ. 98), και σωστά το LSJ θυμίζει στο σχετικό λήμμα τα διάφορα ανάκτορα και βίλες *Sans souci*. — Η έννοια και η λέξη *ἀπραγμοσύνη* αποτελούσαν μόνιμο πολιτικό σύνθημα των συντηρητικών, που θεωρούσαν δείγμα *σωφροσύνης* το τὰ ἑαυτοῦ πράττειν και μὴ πολυπραγμοῦν, πάντα σε αντίθεση με τους δημοκρατικούς, που ὅποιοι δε μετείχε στην πολιτική ζωή τον θεωρούσαν *οὐκ ἀπράγμονα, ἀλλ' ἀχρεῖον* (Θουκ. 2, 40,2). Η πολιτική αντίθεση θα είχε οξυνθεί αφότου το 415 οι Αθηναῖοι αποφάσισαν να εκστρατεύσουν στη Σικελία, με τον Νικία να πρεσβεύει τη συνεντί και τον Αλκιβιάδη τη ριψοκίνδυνη ἀποψη (Θουκ. 6, 9κκ.)· βλ. Grossmann 1950, σ. 126κκ., πβ. Zimmermann 2002, σ. 162κ., Carter 1986 και Ορφανός 2003· πβ. σημ. 471, 1321κ., και τα Επιλεγόμενα, σ. 333κ.

46-48 τὸν Τηρέα, τὸν ἔποπα: και τα δύο ονόματα σχετίζονται με την ὄραση: το

Γι' αυτά το περπατούμε τούτο το περπάτημα· κι έχοντας καλάθι και χύτρα και μυρσίνες περιπλανιόμαστε αναζητώντας τόπο ξέγνοιαστο, όπου αν την αράζαμε, θα καλοπερνούσαμε. Σκοπός του ταξιδιού μας είναι να πάμε στον Τηρέα, τον τσαλαπετεινό, χρίζοντας να μας πληροφορήσει αν είδε κάπου, από ψηλά πετώντας, τέτοια πόλη.

46κκ. Ο ΜΥΘΟΣ ΤΟΥ ΤΗΡΕΑ παραδίδεται στην αττική και συνηθέστερη παραλλαγή του από τον Απολλόδωρο: *Πανδίων* (ο βασιλιάς της Αθήνας) *γήμας Ζευξίππην [...]* *θυγατέρας μὲν ἐτέκνωσε Πρόκνην καὶ Φιλομήλαν, παῖδας δὲ διδύμους Ἐρεχθέα καὶ Βούτην. Πολέμου δὲ ἐνστάντος πρὸς Λάβδακον περὶ γῆς ὄρων ἐπεκαλέσατο βοηθὸν ἐκ Θράκης Τηρέα τὸν Ἄρεος, καὶ τὸν πόλεμον σὺν αὐτῷ κατορθώσας ἔδωκε Τηρεῖ πρὸς γάμον τὴν ἑαυτοῦ θυγατέρα Πρόκνην. Ὁ δὲ ἐκ ταύτης γεννήσας παῖδα Ἴτυν, καὶ Φιλομήλας ἐρασθεὶς ἔφθειρε καὶ ταύτην κρύπτων ἐπὶ τῶν χωρίων, καὶ τὴν γλῶσσαν ἐξέτεμεν αὐτῆς. Ἡ δὲ ὑφήνασα ἐν πέπλῳ γράμματα διὰ τούτων ἐμήνυσε Πρόκνη τὰς ἰδίας συμφοράς. Ἡ δὲ ἀναζητήσασα τὴν ἀδελφὴν κτείνει τὸν παῖδα Ἴτυν, καὶ καθεψήσασα Τηρεῖ δεῖπνον ἀγνοοῦντι παρατίθησι· καὶ μετὰ τῆς ἀδελφῆς διὰ τάχους ἔφυγε. Τηρεὺς δὲ αἰσθόμενος, ἀρπάσας πέλεκυν ἔδιδωκεν. Αἱ δὲ ἐν Δαυλείᾳ τῆς Φωκίδος γινόμεναι περικατάληπτοι θεοὶ εὐχονται ἀπορνεωθῆναι, καὶ Πρόκνη μὲν γίνεται ἀηδῶν, Φιλομήλα δὲ χελιδῶν· ἀπορνεοῦται δὲ καὶ Τηρεὺς, καὶ γίνεται ἔποψ (3,14,8). Ο αττικός μύθος ήταν βέβαια γνωστός στους Αθηναίους και είχε δραματοποιηθεί πρώτα από τον Σοφοκλή στην τραγωδία Τηρεὺς, ὕστερα και από τον Φιλοκλή στην τριλογία Πανδιονίς (βλ. σημ. 203 και 281κκ.). Στον Αριστοφάνη ο μύθος παρουσιάζεται παραλλαγμένος και ως ένα σημείο αντιφατικός: η μεταμόρφωση είναι γεγονός (71κ.)· ο *Ἐποψ* κατονομάζεται και ως Τηρεὺς, η Αηδῶν και ως Πρόκνη. Σε αντίθεση με τη Λυσιστράτη όπου αναφέρονται *χελιδόνες ... τούς ἔποπας φεύγουσαι* (770κ.) η Φιλομήλα-Χελιδῶν αποσιωπήθηκε, όπως και όλες οι αγριότητες που ακολούθησαν το βιασμό της· μνημονεύεται όμως ο *πολυδάκρυτος Ἴτυς* (212). Αυτόν θρηνεῖ η Αηδόνα, που ωστόσο εξακολουθεῖ να συζεῖ με τον Ἐποπα σε αγαστή συζυγία! Η βιβλιογραφία για το μῦθο και για το χειρισμό του από τους δραματικούς ποιητές είναι τεράστια· βλ. τη μεγάλη σημείωση του Frazer στην έκδοση του Απολλοδώρου (Loeb, 1921, 2, 98κ.), Schroeder 1926, την εισαγωγή του S. Radt στα αποσπάσματα της τραγωδίας Τηρεὺς του Σοφοκλή, Dobron 1993, και Coo 2013.*

Τηρεὺς παρὰ τὸ τηρεῖν Σ 102, και το Ἐποψ σε συσχετισμό με το ἐφορῶ· πβ. εἶδε ... ἧ πέπτετο (48· πβ.118), και Σοφ. απ. 581: *ἐπόπτῃν ἔποπα τῶν αὐτοῦ κακῶν*. Για τους πολλούς ενδεχόμενους συνειρμούς και συσχετισμούς των δύο ονομάτων, βλ. Griffith 1987.

46κ. *στόλος νῶν ἐστὶ (στελλόμεθα)*: η λέξη *στόλος* τυχαίνει να έχει χρησιμοποιηθεῖ και για την εκστρατεία στη Σικελία (Θουκ. 6,31,6)· είναι όμως συνηθισμένη, και η εδώ παρουσία της δε σημαίνει ότι ο Αριστοφάνης θέλησε να παραλληλίσει την πορεία των δύο Αθηναίων με την αθηναϊκή επιχείρηση! βλ. τα Επιλεγόμενα, σ. 335. — *δεομένω*: ανακόλουθη ονομαστική, αντί για το κανονικό (*νῶν*) *δεομένον*.

ΠΕΙ	<i>Οὔτος!</i>	
ΕΥ	<i>Τί ἐστίν;</i>	
ΠΕΙ	<i>Ἡ κορώνη μοι πάλαι ἄνω τι φράζει.</i>	
ΕΥ	<i>Χὼ κολοιδὸς οὔτοσι ἄνω κέχηγεν, ὡσπερὶ δεικνύς τί μοι· κούκ ἔσθ' ὅπως οὐκ ἔστιν ἐνταῦθ' ὄρνεα. Εἰσόμεθα δ' αὐτίκ', ἦν ποιήσωμεν ψόφον.</i>	50
ΠΕΙ	<i>Ἄλλ' οἶσθ' ὃ δρᾶσον; Τῷ σκέλει θένε τὴν πέτραν.</i>	
ΕΥ	<i>Σὺ δὲ τῇ κεφαλῇ γ', ἴνα ἧ διπλασιος ὁ ψόφος.</i>	55
ΠΕΙ	<i>Σὺ δ' οὖν λίθω κόψον λαβῶν.</i>	
ΕΥ	<i>Πάνυ γ' εἰ δοκεῖ. Παῖ παῖ!</i>	
ΠΕΙ	<i>Τί λέγεις, οὔτος; τὸν Ἴεποπα 'παῖ' καλεῖς; Οὐκ ἀντὶ τοῦ παιδός σ' ἐχρῆν 'ἔποποι' καλεῖν;</i>	
ΕΥ	<i>Ἴεποποι! ποιήσεις τοί με κόπτειν αὐθις αὐ! Ἴεποποι!</i>	

ΘΕΡΑΠΩΝ ΕΠΟΠΟΣ

Τίνες οὔτοι; Τίς ὁ βοῶν τὸν δεσπότην; 60

49κ. ἄνω τι φράζει ... ἄνω κέχηγεν: γενικά και αόριστα, κάπου προς το βάθος, όπου ἔστεκε η ξύλινη σκηνική κατασκευή.

52 *κούκ ἔσθ' ὅπως ...*: για την έκφραση, πβ. Αχαρν. 116. — *τὸ ὄρνεον = ὁ, ἡ ὄρνις*, το πουλί, χωρίς τη σημερινή ειδική και μεταφορικά δυσφημιστική σημασία· πβ. 13, 16 κ.ά.

54 *οἶσθ' ὃ δρᾶσον*; ανακόλουθο: στον ζωηρό καθημερινό λόγο του ΠΕΙ το πλάγιο ὃ *χρῆ δρᾶν*, που θα απαιτούσε η κανονική σύνταξη, αντικαταστάθηκε από την αμεσότερη προστακτική· βλ. Κ.-Γ. 1,238,2. Η έκφραση αποτελεί παγιωμένη *ἀττικὴν φράσιν* (Σ). — *τῷ σκέλει θένε τὴν πέτραν*: πρὸς τὴν τῶν παίδων συνήθειαν τοῦτο λέγει· φασὶ γὰρ ἐκεῖνοι πρὸς ἀλλήλους ἰδόντες ὄρνεα: δὸς τὸ σκέλος τῇ πέτρᾳ καὶ

πεσοῦνται τὰ ὄρνεα! Σ. Το παιδικό αστείο, που αρχικά ανήκει στην κνηγετική ομοιοπαθητική μαγεία (ὅπως το πόδι, ἔτσι να ματώσει και το πουλί!), διασώζεται σε πολλές περιοχές της Ελλάδας· βλ. Κωστάκης 1966, σ. 149 και τα Παράλληλα, σ. 341. — *θένε* (θενών 1613) αόρ. β' του *θείνω*· χτυπώ. — (*ἡ*) *πέτρα*: ποιητική λέξη για το βράχο, που βέβαια σκηνογραφικά δεν ταυτίζεται με τη φωλιά του Ἴεποπα (≠ Dun.).

55 *Σὺ δὲ ... γ(ε)*: συνδυασμός τυπικός για εριστικές απαντήσεις (Denn. 153). — *τῇ κεφαλῇ*· πβ. απ. 605: *ἄγε νῦν, τὰς ἀμυγδαλὰς λαβῶν / τασδι κάταξον τῇ κεφαλῇ σαυτοῦ λίθω*. Το ευφυολόγημα του ΠΕΙ επιστρέφεται με λαϊκή αμεσότητα, ὅπως και θα το περιμέναμε από τον ΕΥ (πβ. 845κ.).

- ΠΕΙ Ε, συ!
 ΕΥ Τί είναι;
 ΠΕΙ Η κουρούνα μου δείχνει από ώρα κάτι στα ψηλά.
 ΕΥ (πλησιάζοντας) Και τούτη η καλιακούδα χάσκει προς τα επάνω σαν κάτι να μου δείχνει· και δε γίνεται να μην είναι εδώ πουλιά. Θα το μάθουμε αμέσως, αν κάνουμε κρότο.
 ΠΕΙ Ξέρεις τί κάνε; Χτύπα το βράχο με το πόδι σου.
 ΕΥ Κι εσύ με το κεφάλι, για νά 'ναι διπλάσιος ο κρότος.
 ΠΕΙ Πάρε λοιπόν και χτύπα με μια πέτρα.
 ΕΥ Μάλιστα, αν νομίζεις. (χτυπώντας) Παιδί, παιδί!
 ΠΕΙ Τί λες βρε; Τον Έποπα φωνάζεις 'παιδί'; Δεν έπρεπε αντί για 'παιδί' να φωνάζεις 'εποποί';
 ΕΥ (χτυπώντας) Εποποί! Θα με κάνεις, λέω, να χτυπάω πάλι και πάλι! Εποποί!

Ο ΥΠΗΡΕΤΗΣ ΤΟΥ ΕΠΟΠΑ

*Πετάγεται ξαφνικά από το θάμνο που σκεπάζει την είσοδο της φωλιάς.
 Ποιοι είναι τούτοι; Ποιος είναι που φωνάζει τον αφέντη;
 Οι Αθηναίοι υποχωρούν τρομαγμένοι, πέφτουν, και τα πουλιά τούς ξεφεύγουν.*

56 *λίθω κόψον λαβών·* αντί *κόψον λαβών λίθον*: όταν σε μια πρόταση εκτός από το παρεμφατικό ρήμα υπάρχει και δεύτερο σε απαρμφατική έγκλιση (μετοχή ή απαρμφατο), συμβαίνει συχνά το ουσιαστικό, που θά 'πρεπε να συνταχτεί με το δεύτερο, να συντάσσεται με το πρώτο (Κ.-Γ. 2,575)· πβ. *όρθῳ μετρήσω κανόνι προστιθείς* (1004).

57 *Παῖ*: έτσι συνήθιζαν να προσφωνούν οι Αρχαίοι τους δούλους, ιδιαίτερα τους *θυρωρούς*, ανεξάρτητα από την ηλικία τους· πβ. Αισχ. Χοηφ. 652κκ., Αχαρν. 395, Μένανδρ. Δύσκ. 912: *παῖδες καλοῖ, παῖ, παιδίον*, <παῖ>, *παῖδες!* — *οὔτος*: όχι απλή, όπως σε άλλες περιπτώσεις, αλλά κάπως υποτιμητική προσφώνηση, όπως στο 1048 (LSJ c 5).

58 *ἀντί τοῦ παιδός: ἀντί τοῦ 'παῖ παῖ'* θά ήταν ομαλότερο· όχι σπάνια όμως και ως

ουσιαστικό ο ευθύς λόγος προσαρμόζεται στην πρόταση όπου εντάσσεται· πβ. το σημερινό *τους ευχήθηκε το καλωσόρισαν* (αντί το *καλωσορίσατε*). — *έποποι*: *Σύμμαχος και Δίδυμος* (οι αλεξανδρινοί γραμματικοί) *προπαροξύνουσιν, οἱ δὲ περισπῶσιν* (Σ), και οἱ δὲ έχουν δίκιο, καθώς με την περισπωμένη το *έποποι* παραλληλίζεται ηχητικά με το *παῖ*· βλ. σημ. 248κ.

59κ. *τοι*: δοτική του *σύ* ως εγκλιτικό μόριο με τη σημασία 'πρόσεξε', 'κοίτα', 'λέω γω'· πβ. 308, 356, 406, 600, 1125, 1438. — *κόπτειν αὔθις αὔ*: ο ΕΥ συνεχίζει να χτυπά ρυθμικά και να φωνάζει τον Έποπα με άφθονα (παρ-)ηχητικά παιχνίδια: *έποποι ποιήσεις τοῖ με κόπτειν αὔθις αὔ / έποποι!* — *αὔθις αὔ* (πβ. 895, 1087)· εμφιατική αναδίπλωση του επιρρήματος, σύμμετρη με την έννοια της επανάληψης· πβ. το νεοελληνικό *ξανά μανά*.

ΕΥ	<i>Ἄπολλον ἀποτρόπαιε, τοῦ χασμῆματος!</i>	
ΘΕ	<i>Οἴμοι τάλας! Ὀρنيθοθήρα τουτωί!</i>	
ΠΕΙ	<i>Οὔτως τι δεινὸν οὐδὲ κάλλιον λέγειν.</i>	
ΘΕ	<i>Ἀπολεῖσθον!</i>	
ΠΕΙ	<i>Ἄλλ' οὐκ ἐσμέν ἀνθρώπω.</i>	
ΘΕ	<i>Τί δαί;</i>	
ΠΕΙ	<i>... Ὑποδεδιῶς ἔγωγε, ... Λιβυκὸν ὄρνεον.</i>	65
ΘΕ	<i>Ὅδι δὲ δὴ τίς ἐστὶν ὄρνις; Οὐκ ἐρεῖς;</i>	67
ΕΥ	<i>Ἐπικεχοδῶς ἔγωγε, ... Φασιανικός.</i>	68
ΘΕ	<i>Οὐδὲν λέγεις.</i>	
ΕΥ	<i>Καὶ μὴν ἐροῦ τὰ πρὸς ποδῶν.</i>	66
ΠΕΙ	<i>Ἀτὰρ σὺ τί θηρίον ποτ' εἶ, πρὸς τῶν θεῶν;</i>	69

60-84 Ο ΘΕΡΑΠΩΝ ΕΠΟΠΟΣ - ΤΡΟΧΙΛΟΣ (Τριταγωνιστής): στην πορεία της υπόθεσης η σκηνή του υπηρέτη αποτελεί άσκοπη καθυστέρηση: στα χτυπήματα του ΕΥ θα μπορούσε να έχει παρουσιαστεί ο ίδιος ο Έποπας. Από μορφολογική όμως άποψη, τόσο η παρένθετη κωμική σκηνή 'μπροστά στην πόρτα', όσο και ο μεσολαβητικός ρόλος του υπηρέτη αποτελούν παραδοσιακούς τόπους της Κωμωδίας. Πολύ συχνά στους Προλόγους, ο Πρωταγωνιστής χτυπά μια πόρτα. Αντί γι' αυτόν που θέλει να συναντήσει εμφανίζεται ένα υποδεέστερο πρόσωπο, που ύστερα από μερικά περισσότερο ή λιγότερο τυποποιημένα αστεία ειδοποιεί το αφεντικό του να βγει· πβ. Αχαρν. 395κκ., Νεφ. 131κκ., Ειρ. 179κκ., Βάτρ. 460κκ., από τη Νέα Κωμωδία, Μένανδρ. Δύσκ. 488κκ., και από τη Λατινική, Plaut. Stich. 326κκ., Bacch. 581κκ. κ.ά.π. Σωστά ο Radermacher (1922/3, σ. 107· πβ. Perkmann iv, σ. 149 και Brown 2008) θεωρεί αυτές τις σκηνές ante portas κοινό τόπο του λαϊκού θεάτρου. Πέρα απ' αυτό, ο υπηρέτης εντάσσεται και στη σειρά των μεσολαβητών που συχνά στις λαϊκές κωμωδίες παρεμβάλλονται ανάμεσα στον πρωταγωνιστή και το στόχο του· βλ. Κακριδής 1972 και τα Επιλεγόμενα, σ. 337.

61 Ἄπολλον: συνηθισμένη μπροστά σε κίνδυνο επίκληση του Απόλλωνα *ἀποτροπαίου*· πβ. Σφήκ. 161, όπου πάλι ο επιφωνηματικός χαρακτήρας της επίκλησης δικαιολογεί τη γενική πτώση *τοῦ χασμῆματος*. Το άνοιγμα του ράμφους θα ήταν, υποθέτουμε, ιδιαίτερα εντυπωσιακό στο προσωπείο του Τροχίλου· πβ. Σ.

62 *Οἴμοι τάλας*: συνηθισμένο επιφώνημα αμηχανίας και φόβου μπροστά σε κίνδυνο· πβ. 1260, 1464, 1466, 1494, 1646.

63 *Οὔτως τι δεινὸν ...*: ο στίχος προκάλεσε πλήθος συζητήσεις, διορθώσεις και ερμηνείες· βλ. Dun. Διατηρούμε τη γραφή της παράδοσης και δεχόμαστε την ερμηνεία

των Σχολίων: *οὐδὲ λέγειν σε τοῦτο κάλλιον ἐστὶν ὅτι ἐσμέν ὄρنيθοθήραι*. Η κάπως ανώμαλη σειρά των λέξεων προσέχουμε ότι εύκολα μεταφέρεται αναλλοίωτη και στα νεοελληνικά.

64 *δαί*: χαρακτηριστικό του λαϊκού λόγου. Συνήθως στο συνδυασμό *τί δαί*; (225, 1451, 1615, 1640· πβ. *Τίς δαί*; 832) και σε ερωτήσεις φορτισμένες ενδιαφέρον, απορία, θαυμασμό κτό. (Denn. 263)· βλ. και σημ. 135.

65-68 Η μετακίνηση των στίχων (vL.) μας φαίνεται απαραίτητη. Το χοντρό παραδοσιακό (πβ. Βάτρ. 479) αστείο του στ. 66 ταιριάζει περισσότερο στο χαρακτήρα του ΕΥ, που για μιαν ακόμα φορά αντιγράφει

- ΕΥ Απόλλωνα σωτήρα! Τί χάσκισμα!
 ΘΕ (φοβισμένος) Αλίμονο μου ο κακομοίρης! Πουολόγοι ετούτοι οι δυο!
 ΠΕΙ (καθώς σηκώνεται) Τέτοιο φοβερό πράγμα ούτε καλύτερα να το λες!
 ΘΕ (απειλητικά) Θα χαθείτε!
 ΠΕΙ Μα δεν είμαστε άνθρωποι.
 ΘΕ Αμέ τί;
 ΠΕΙ (αμήχανα) Εγώ... λούφας... αφρικάνικο πουλί.
 ΘΕ (δείχνοντας τον ΕΥ) Και τούτος τί πουλί είναι; Δε θα πεις;
 ΕΥ (σηκώνεται) Τσιριπιτής εγώ... από τον Φάση (ποταμό).
 ΘΕ Δε λες τίποτα!
 ΕΥ (δείχνοντας πλάι του, όπου υποτίθεται πως κουτσούλησε)
 Βέβαια! Ρώτα τ' αυτά κοντά στα πόδια μου.
 ΠΕΙ Όμως εσύ, για το θεό, τί ζωντανό είσαι;

στο κωμικότερο το σύντροφό του: *ἐπικεχodώς, και τούθ' ὁμοίως πλαστὸν οὐ μόνον ὁμοιοσύλλαβον καὶ ὁμόχρονον, ἀλλὰ καὶ ὁμοιοκατάληκτον τῷ προηγουμένῳ* (Δούκας 1845). Παλαιογραφικά το σφάλμα εξηγείται, αν υποθέσουμε ότι ο γραφέας, πηδώντας από το *ὄδι* στο *οὐδὲν* του στ. 66, παράλειψε αρχικά τους στ. 67/8, και στη συνέχεια τους συμπλήρωσε από κάτω· για παρόμοια σφάλματα, βλ. Κακριδής 1956. — Πρώτος ο ΠΕΙ και με το παράδειγμά του ο ΕΥ διαλέγουν φανταστικά ονόματα, πουλιών υποτίθεται, που εκφράζουν τόσο την τρομάρα που τους προξένησε ο ΘΕ όσο και τα αποτελέσματά της: *ὑποδεδιώς*· μετοχή του ομηρικού *ὑποδείδω*, φοβάμαι και κρύβομαι. — *ἐπικεχodώς*· μετοχή του *ἐπιχέζω* (ἀπαξ): *ἔπαιξε παρὰ τὸ φαίνεσθαι αὐτοῦ τὸ σκῶρ* (Σ). Η κατάληξη -ώς έχει ένα τουλάχιστο παράλληλο στο πουλί *ταῶς*· οι προθέσεις *ἐπί-* και *ὑπό-* έχουν περισσότερα: *ἐπιλαῖς, ἐπίλεος, ὑπαίετος, ὑποθυμῖς, ὑποτριόρχης*. — Για περισσότερη τάχα ακρίβεια και πληρότητα, οι Αθηναίοι δηλώνουν και ότι κατάγονται ο ένας από τη Λιβύη, ο άλλος από τη σχεδόν μυθική περιοχή του Φάση στην Κολχίδα, απ' όπου είχαν πάρει τ' ὄνομά τους οι *φασιανοί*. Δεν είναι βέβαια σύμπτωση ότι και τα δύο 'πουλιά' προέρχονται τάχα από απόμακρες περιοχές, όπου η δυνατότητα να υπάρχουν άγνωστα πουλιά είναι μεγάλη, ιδιαίτερα στη Λιβύη, όπου *ἡ χώρα καὶ νῦν ἔτι δοκεῖ*

παντοδαπὰς φέρειν ζῶων φύσεις, ἔρπετῶν τε καὶ ἄλλων θηρίων· Δίων Χρυσ. 5,5· πβ. Αριστοτ. Ζῶων Ιστορ. 606b 18-20, όπου και το παροιμιακό *ἀεὶ Λιβύη φέρει τι καινόν*. — *Λιβύη*, τα χρόνια εκείνα, ονομαζόταν η Αφρική γενικά.

66 *Οὐδὲν λέγεις* (πβ. 986, Ηρόδ. 820, κ.ά.). — *ἐροῦ*: με την προστακτική του *ἐρωτῶ* προτείνονται είτε πράγματα ως αποδεικτικά στοιχεία, όπως εδώ, είτε πρόσωπα ως μάρτυρες, όπως στο στ. 492: *Ἐμὲ τοῦτο γ' ἐρώτα*, 492.

67 *δὲ δῆ*: συχνά στον Αριστοφάνη (πβ. 112, 155) και στον Ευριπίδη ο συνδυασμός υπογραμμίζει ιδιαίτερα σημαντικές ερωτήσεις· Denn. 259.

69 *θηρίον*: αν και υποκοριστικό, η λέξη σημαίνει απλά και μόνο 'ζῶο'· πβ. 93, βλ. Chantraine 1956, σ. 65κ. — *πρὸς τῶν θεῶν*: η συνηθισμένη επιμαρτυρία (πβ. 663, 996 κ.ά.) αποκτά εδώ ειρωνική χροιά, καθώς παραλληλίζεται με τα ακατονόμαστα *πρὸς ποδῶν* του προηγούμενου στίχου. — Για την αφόδευση ως φυσιολογική αντίδραση στο φόβο, βλ. Νεφ. 293κκ., Ειρ. 1172-1176, Βάτρ. 307κ. (όπου το φόβο προκαλεί *θηρίον μέγα!*), 479κκ., και την καυχησιά του Κουστουλιέρη στην κωμωδία Κατζούρμπος του Χορτάτση: *Τρομάσσει με η μιλίτσια, κι οι τζάφοι ὄντα με δούσι / ἀπὸ τὸ φόβο τον πολὺ τσι βράκες των τσιρλοῦσι!* (2,1,9κ.).

ΘΕ	Ὅρνις ἔγωγε δοῦλος.	
ΠΕΙ	Ἥττήθης τινός ἀλεκτρυόνος;	70
ΘΕ	Οὔκ, ἀλλ' ὅτε περ ὁ δεσπότης ἔποψ ἐγένετο, τότε γενέσθαι μ' ἠὔξατο ὄρνιν, ἴν' ἀκόλουθον διάκονόν τ' ἔχη.	
ΠΕΙ	Δεῖται γὰρ ὄρνις καὶ διακόνου τινός;	
ΘΕ	Οὗτός γ', ἄτ', οἶμαι, πρότερον ἄνθρωπός ποτ' ὦν· τοτὲ μὲν ἐρᾷ φαγεῖν ἀφύας Φαληρικὰς· τρέχω π' ἀφύας ἐγὼ λαβὼν τὸ τρύβλιον. Ἔτνουσ δ' ἐπιθυμεῖ; Δεῖ τορύνης καὶ χύτρας; τρέχω πὶ τορύνην —	75
ΠΕΙ	Τροχίλος ὄρνις οὔτοσί. οἶσθ' οὖν ὁ δρᾶσον, ὦ Τροχίλε; Τὸν δεσπότην ἡμῖν κάλεσον.	80

70κ. Ἥττήθης ...; ὥστε να γίνεις δούλος δορυάλωτος, ὅπως οι νικημένοι στους πολέμους· πβ. τον γνωστό, παροιμιακό σχεδόν στίχο του Φρυνίχου *ἔπτυξ' ἀλέκτωρ δούλον ὡς κλίνας πτερόν* (απ. 17· πβ. Σφήκ. 1490). — Μετά τους Περσικούς πολέμους, οι κοκορομαχίες προστατεύονταν από το νόμο, και την εποχή του Πελοποννησιακού πολέμου ήταν ως αγώνισμα, θέαμα και αφορμή για στοιχήματα τουλάχιστο τόσο αγαπητές όσο σήμερα το ποδόσφαιρο. Ἐτσι, στο Θέατρο του Διονύσου, ο θρόνος του ιερέα του θεού ήταν διακοσμημένος και με σκηνή κοκορομαχίας· βλ. Keller 1913, σ. 136κκ. και Pickard-Cambridge 1946, σ. 143.

72κ. ὁ δεσπότης ἔποψ ἐγένετο· βλ. σημ. 209-222. — ἴν(α) ... ἔχη: παρ' ὅλη την εξάρτηση από ιστορικό χρόνο, η υποτακτική στην τελική πρόταση εκφράζει το ενδιαφέρον του Ἐποπα που δε σταμάτησε όταν ἠὔξατο, αλλά συνεχίζεται· πβ. Ππ. 1162 (Roultney 1963, 371). — ἀκόλουθον· ὅπως οι Αθηναίοι που όταν ἐβγαίναν είχαν πάντα μαζί

τους ένα δούλο (Ehrenberg 177). Δύο μύθους, όπου υποτακτικοί απορνεώθηκαν μαζί με τους κυρίους τους, διηγείται, αιώνας αργότερα, ο Αντωνίνος Λιβεράλης (Μεταμορφ. Συναγ. 7 και 21).

74 Δεῖται γὰρ ὄρνις ...; σε ερωτήσεις ο γάρ εκφράζει «έκπληξη, δυσπιστία, συχνά ειρωνεία και συνδηλώνει ότι ο ομιλητής αμφιβάλει για τη βασιμότητα ὄσων άκουσε (...). Συχνά ο ομιλητής επαναλαμβάνει (...) μία ή περισσότερες λέξεις από τα λόγια που προηγήθηκαν». (Denn. 77)· πβ. 110, 300, 369, 1234, 1318, 1386, 1504, 1525κ. — και διακόνου ...; δυσπιστία εκφράζει και ο και (πβ. 1445, Denn. 316)· ίσως όμως να μην έχει άδικο ο Blaydes, όταν υποψιάζεται ότι, ψυχολογικά, ο και συνδέεται (και) με το ὄρνις: χρειάζεται και το πουλί υπηρέτη;

75 ἄτ(ε) ... ὦν: επιρρηματικό το ἄτε + μετοχή, με αιτιολογική σημασία (πβ. 285). Η σύνταξη είναι άγνωστη στο έπος και την τραγωδία, συνηθισμένη στον Ηρόδοτο, τον Αριστοφάνη, τον Ξενοφώντα και τον Πλάτωνα (Denn. 525).

- ΘΕ Εγώ (είμαι) πουλί δούλος.
 ΠΕΙ Νικήθηκες από κανέναν κόκορα;
 ΘΕ Όχι, αλλά όταν ο αφέντης μου έγινε τσαλαπετεινός, τότε ευχήθηκε να γίνω πουλί, για να έχει ακόλουθο και υπηρέτη.
 ΠΕΙ Γιατί (το) πουλί χρειάζεται και κάποιον υπηρέτη;
 ΘΕ Αυτός ναι, νομίζω, επειδή ήταν κάποτε άνθρωπος. Έρχεται ώρα που επιθυμεί να φάει αφρόψαρα Φαλήρου· παίρνω εγώ τη γαβάθα και τρέχω γι' αφρόψαρα. Τραβάει η καρδιά του φάβα; Χρειάζεται στούμπο και χύτρα; Τρέχω για στούμπο —
 ΠΕΙ Τρεχάλας τούτο πουλί! Λοιπόν, Τρεχάλα, ξέρεις τί κάνε; Φώναξέ μας τον αφέντη (σου).

76-79 Οι στίχοι είναι οργανωμένοι μειωτικά, έτσι ώστε η ομιλία του ΘΕ να επιταχύνεται ως τη στιγμή που ο ΠΕΙ θα του κόψει τη φόρα:

- (α) *Τοτὲ μὲν ἐρᾶ ... ἀφύας* 1 στ.
 ασύνδετη απόδοση:
τ ρ ἔ χ ω ... τρύβλιον 1 στ.
 (β) *Ἔτνος δ' ἐπιθυμεί;* ½ στ.
 (γ) *Δεῖ τορύνης καὶ χύτρας;* ½ στ.
 ασύνδετη απόδοση:
τ ρ ἔ χ ω ᾽ πὶ τορύνην ½ στ.

Προσέχουμε τις παρηχήσεις του φ στον 76 και του τ-ρ-τρ στους 77-79.

77-79 — Ο λόγος ζωηρεύει με τα ερωτηματικά που πρότειναν για τον 78^α ο Van Leeuwen και για τον 78^β ο Schroeder· και όμως οι νεότεροι εκδότες (Som., Dun., Wils.) προτίμησαν τη θετική εκφορά με άνω τελεία.

76κ. *ἀφύας Φαληρικὰς*· πβ. Αχαρν. 899κ., όπου ο Δικαιοπόλης προτείνει από τα εκλεκτά αθηναϊκά εμπορεύματα ν' αγοράσει *ἀφύας ... φαληρικὰς ἢ κέραμον* (αγγεῖα). Ο νους μας πηγαίνει στις κάποτε ονομαστές μαρίδες Φαλήρου (Δούκας 1845), που όμως

ονομάζονταν *σμαρίδες*! Το *ἀφύα* είναι γενικότερος όρος για τα ψιλόψαρα, σχεδόν συνώνυμος με τα *ἀθερίνη* και *ἀφρίτις* (αφρόψαρα)· βλ. Thompson 1947. — *ἐπ' ἀφύας*· *ἐπί* + αιτιατική (LSJ *ἐπί* iii 1): (πηγαίνω) με σκοπό να φέρω κάτι. — *τρύβλιον*· βλ. σημ. 361.

78 *ἔτνος*: ο οποιοσδήποτε χυλός από όσπρια (κουκιά, φασόλια κλπ.). — *τορύνη*: ο ξύλινος κόπανος που βοηθά να χυλώσει το ἔτνος την ώρα που βράζει· στη Λακωνία τον λένε ηχομητικά 'φαφαλιάρι'. Από τον Πλάτωνα μαθαίνουμε ότι η *τορύνη* έπρεπε να είναι από ξύλο συκιάς, *εὐδέστερον γὰρ τὸ ἔτνος ποιεῖ* (Ιππ. μείζ. 290ε).

79 *Τροχίλος*: δυο φορές ακούστηκε σε αρχή στίχου το *τρέχω* του ΘΕ, και αμέσως ο ΠΕΙ τον βαφτίζει *τροχίλο*, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι τον ταυτίζει με κάποιο από τα ομώνυμα μικροπούλια, τον τρυποφράχτη (*Trogloodytes trogloodytes*· πβ. 568) ή τον *τροχίλον* που καθαρίζει τα δόντια των κροκοδείλων (*Pluvianus aegyptius*· βλ. Ηρόδ. 2,68), πβ. Αισχ. Προμ. Δεσμ. 941, όπου ο Τιτάνας ονομάζει υποτιμητικά τον Ερμή *τρόχιν*, υπηρέτη για τα τρεχάματα!

- ΘΕ *Ἄλλ' ἄρτίως, νῆ τὸν Δία,*
εὔδει καταφαγῶν μύρτα καὶ σέρφους τινάς.
- ΠΕΙ *Ὅμως ἐπέγειρον αὐτόν.*
- ΘΕ *Οἶδα μὲν σαφῶς*
ὅτι ἀχθέσεται, σφῶν δ' αὐτὸν εἶνεκ' ἐπεγερω̄.
- ΕΥ *Κακῶς σύ γ' ἀπολοι' ὥς μ' ἀπέκτεινας δέει!* 85
Οἴμοι κακοδαίμων, χῶ κολοιὸς μοῖχεται
ὑπὸ τοῦ δέους!
- ΠΕΙ *᾿Ω δειλότατον σὺ θηρίον,*
δείσας ἀφήκας τὸν κολοιόν;
- ΕΥ *Εἰπέ μοι,*
σὺ δὲ τὴν κορώνην οὐκ ἀφήκας καταπεσών;
- ΠΕΙ *Μὰ Δί', οὐκ ἔγωγε.*
- ΕΥ *Ποῦ γάρ ἐστ';*
- ΠΕΙ *Ἄπέπτετο.* 90
- ΕΥ *Οὐκ ἄρ' ἀφήκας; ᾿Γγάθ' ὡς ἀνδρεῖος εἶ!*
- ΕΠΟΥ *Ἄνοιγε τὴν ὕλην, ἴν' ἐξέλθω ποτέ.*

81κ. *μύρτα*: ὁ τῆς μυρσίνης καρπός, ὃς ἐστὶν οἰκείος ὄρνισιν εἰς τὸ ἐσθίειν Σ· βλ. σημ. 159κ. καὶ 1099-1100. — *σέρφοι*: οἱ πτερωτοὶ μύρμηκες, οὓς ἡμεῖς νύμφας· οὕτω Δίδυμος (πβ. Ησύχ.)· ἰσως κάθε μικρὸ ἔντομο.

83κ. *ἐπέγειρον*· του *ἐπεγεῖρω*: ξυπνώ κάποιον με συγκεκριμένο σκοπὸ (Schr.). — *σφῶν ... εἶνεκ' ἐπεγερω̄*: δε χρειάζεται να φανταστοῦμε ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι πλησίαζαν απειλητικὰ τὸν ΘΕ, για να τους υπακούσει· εἶναι πιο φυσικὴ ἡ στάση του υπηρέτη, που πρῶτα προβάλλει ἐμπόδια, για να φανεί στο τέλος ἀρεστός στους ἐπισκέπτες και που μπορεῖ στο βάθος να χαίρεται ὅταν του δίνεται εὐλογία ἀφορμὴ να ξυπνήσει το ἀφεντικό του πάνω στη χώνεψη! Η ψυχολογία των δούλων ἦταν οικεία στους Ἀθηναίους ἀπὸ την καθημερινὴ ἐμπειρία, και ἡ ἠθογραφικὴ τῆς ἐκμετάλλευση κοινός τόπος τῆς Κωμωδίας. Δεν εἶναι σπάνιες οἱ στιγμές, ὅπου ἡ Ἀρχαία Κωμωδία προοιωνίζει τις λεπτότατες ψυχολογικὲς μελέτες τῆς Νέας. — Παρόμοια ψυχολογικὴ ζων-

τάνια χαρακτηρίζει και του ΕΥ την κατάρα που εκτοξεύει πίσω ἀπὸ την πλάτη του ΘΕ. Το φαινόμενο να προσθέτει κανεὶς λόγια μετὰ την ἐξόδο ἐνὸς προσώπου, δεν εἶναι σπάνιο οὔτε στη ζωὴ, οὔτε στην Τραγωδία (βλ. Taplin 1977, σ. 219κ.), οὔτε φυσικὰ στην Κωμωδία· πβ. 954κκ., Νεφ. 1256κκ. και 1301κ.

85-91 Ο παρένθετος κωμικὸς διάλογος καλύπτει το χρόνο που υποτίθεται ὅτι χρειάζεται ο Τριταγωνιστῆς-Τροχιλος, για να ξυπνήσει τον ἀφέντη του, και ο πραγματικὸς χρόνος που χρειάζεται για να μεταμφιεστει ὁ ἴδιος σε Ἐποπα.

85 *ἀπέκτεινας δέει*· πβ. τῶ *δέει τέθνηκε* (Δίων Χρυσ. 9,7) και τα νεοελληνικὰ παράλληλα του τύπου 'πεθαίνω ἀπ' το φόβο'.

86 *χῶ κολοιὸς μοῖχεται*: εἶναι σκηνοθετικὸ θέμα, αν οἱ Ἀθηναῖοι κρατοῦσαν ζωντανὰ πουλιά, που τρομαγμένοι τα ξαπόλυσαν, ἢ ομοιώματα πουλιῶν που κάπως φρόντισαν πέφτοντας να τα ἐξαφανίσουν. Στις παρα-

- ΘΕ Ὅμως τώρα δα, μα τον Δία, ἔφαγε μύρτα και κάτι σκνίπες, και κοιμάται!
 ΠΕΙ (αποφασιστικά) Και ὁμως ζύπνα τον.
 ΘΕ Ξέρω καλά πως θα του βαριοφανεῖ, ἀλλά για χάρη των δυονώ σας θα τον ξυπνήσω! (μπαίνει στη φωλιά)
 ΕΥ (με απειλητική χειρονομία) Κακοσοφονάχεις! (Πώς) με πέθανες ἀπό την τρομάρα! (κοιτάζεται) Συφορά μου ο καημένος· κι η καλιακούδα μού ἔφυγε ἀπό την τρομάρα!
 ΠΕΙ Βρε ζώο εσύ δειλότατο, φοβήθηκες και την ἀφησες την καλιακούδα;
 ΕΥ (μελιστάλαχτα) Για πες μου: εσύ την κουρούνα δεν την ἀφησες σαν ἔπεσες κάτω;
 ΠΕΙ Μα τον Δία, ἐγώ ὄχι!
 ΕΥ Και πού εἶναι;
 ΠΕΙ Πέταξε και πάει!
 ΕΥ Δεν την ἀφησες λοιπόν; (ειρωνικά) Καλέ μου, τί παλικάρι που εἶσαι!
 ΕΠΟΠΑΣ
 (μέσα ἀπό τη φωλιά, στον ΘΕ) Κράτα ανοιχτά τα κλαριά, για νά ἔβγω καμιάν ὥρα! (παρουσιάζεται)

92-675 Ο ΕΠΟΨ (Τριταγωνιστής) εἶναι πρόσωπο κεντρικό στην πορεία του ἔργου: αὐτόν ἀναζητοῦν για τη διπλή του φύση ο ΕΥ και ο ΠΕΙ, αὐτός θα συγκαλέσει τα πουλιά και θα τα συμφιλιώσει με τον ΠΕΙ, αὐτός τέλος θα φιλοξενήσει τους δυο Αθηναίους στη φωλιά του την ὥρα που η σύζυγός του Πρόκνη-Αηδόνα θα συνοδεύει ως αὐλητρίδα τα τραγοῦδια του Χοροῦ. Θεατρικά ο ρόλος του εἶναι ἀχαρος, και ο υποκριτής που τον παριστάνει πρέπει πολὺ ν' αγωνιστεῖ για να περισώσει την ἐνότητα του χαρακτήρα, ἢ καλύτερα, για να παρουσιάσει πειστικά τις πολλές μεταπτώσεις του. Ὅτι ο Ἐποπας δεν εμφανίζεται καθόλου μετὰ την Α' Παράβαση, και εἶναι σαν να μην ὑπάρχει, δεν ἀποτελεῖ ἐκπληξη: θεματικά η ηγετική παρουσία του θα ἦταν ἐνοχλητική ὅταν πια ο ΠΕΙ ἔχει ἀναλάβει την ἐξουσία, και θεατρικά θα ἦταν ἀδύνατη, καθὼς ο Τριταγωνιστής ἔπρεπε ν' ἀναλάβει ἄλλους ρόλους. — Στη μετάφραση κρατήσαμε το ὄνομα Ἐποπας για την ηχητική του προσομοίωση (βλ. σημ. 227-229)· 'πούπος', ἢ 'ἐποπὰς' ὀνομάζεται, ἄλλωστε, ἀκόμα σήμερα σε ὀρισμένα μέρη ο τσαλαπετεινός! (βλ. Χατζησαράντου – Κανέλλης 140).

στάσεις του Θεάτρου Τέχνης ο Κουν εἶχε φυσικά προτιμήσει ὀμοιώματα· ὁμως στην ἀρχαία Αθήνα δε θα ἦταν δύσκολο ο σκηνοθέτης να προμηθευτεῖ, μακάρι ἀπό τον Φιλοκράτη, ζωντανά πουλιά· πβ. σημ. 14.

87 Ὡ ... θηρίον (= Πλούτ. 439): γι' αὐτήν την ειρωνική, πειρακτική και κάπως υποτιμητική λαϊκή προσφώνηση, που σήμερα σώζεται με ἄλλη, συμπαθητική-θαυμαστική ἔννοια, βλ. ἀναλυτικά Schmid 1954, σ. 68κκ. — Ὡ δειλότατον σὺ ...· παρόμοια στους Βατράχους, ὅταν ο Διόνυσος την παθαίνει ἀπό το φόβο, ο Ξανθίας, που τάχα δε

φοβήθηκε, τον ἐπιτιμά: Ὡ δειλότατε θεῶν σὺ κἀνθρώπων (486).

90 Ἀπέπτετο: εἶναι πάλι ἔργο του σκηνοθέτη ν' ἀποφασίσει αν η ἀπάντηση θα δοθεῖ ἀμέσως, με ἐτοιμότητα (ὅπως π.χ. η ἀπάντηση στον 340), ἢ με κάποια καθυστέρηση, ὥσπου ο ΠΕΙ να διαπιστώσει, ὅτι και ο ἴδιος ἀφησε να του ξεφύγει η κουρούνα. Η δεύτερη λύση εἶναι κωμικότερη, η πρώτη πιο ταυριαστική στο χαρακτήρα του ΠΕΙ. — Η ἰδέα να παρουσιάζεται κανεῖς τιμητής ἔχοντας και ο ἴδιος κάνει παρόμοιο λάθος, ἀποτελεῖ κοινὸ τόπο του λαϊκοῦ θεάτρου.

ΠΕΙ	Ὡ Ἡράκλεις, τουτί τί ποτ' ἐστί θηρίον; Τίς ἢ πτέρωσις; Τίς ὁ τρόπος τῆς τριλοφίας;	
ΕΠ	Τίνες εἰσί μ' οἱ ζητοῦντες;	
ΕΥ*	Οἱ δώδεκα θεοί...	95
	εἴξασιν ἐπιτρίψαί σε!	
ΕΠ	Μῶν μὲ σκώπτετον ὀρῶντε τὴν πτέρωσιν; Ἥ γάρ, ᾧ ξένοι, ἄνθρωπος —	
ΠΕΙ*	Οὐ σοῦ καταγελῶμεν.	
ΕΠ	Ἄλλὰ τοῦ;	
ΕΥ*	Τὸ ράμφορ ἡμῖν σου γέλοιον φαίνεται.	
ΕΠ	Τοιαῦτα μέντοι Σοφοκλῆς λυμαίνεται ἐν ταῖς τραγωδίασιν ἐμὲ τὸν Τηρέα!	100
ΕΥ*	Τηρεὺς γὰρ εἶ σύ; Πότερον ὄρνις ἢ ταῶς;	

92 Ἄνοιγε τὴν ὕλην: ὕλη δεν εἶναι βέβαια το δάσος, ἀλλὰ το υλικό, *κάρφη* και *φρύγανα* (642) που συγκροτοῦν τις φωλιές των τσαλαπετεινῶν· πβ. Αριστοτ. Ζῶων Ιστ. 559a. Ο Αριστοφάνης ἐπαῖξε με το ομόηχο *πύλην*, που ωστόσο δεν ταιριάζει σε φωλιές, ἀλλὰ σε κάστρα και παλάτια· πβ. απ. 279: *ἀνοιγέτω τις δώματ'*· αὐτὸς (ὁ δεσπότης) ἔρχεται. — Η εμφάνιση του Τηρέα και η πρώτη επαφή του με τους δύο Αθηναίους αποτελεί μια δεύτερη σκηνή ante portas· βλ. Gelzer 1996, σ. 199, ὅπου και σύγκριση με την πρώτη.

93κκ. «Κύριος ἀπὸ ἐδῶ και κάτω συν-ομιλητῆς του ΕΠ εἶναι ο ΠΕΙ· πρέπει ὁμως να δεχθεῖ κανεὶς τη δυνατότητα, μερικέες προτάσεις στην αρχὴ ν' ἀνήκουν στον ΕΥ», Fraenkel 1962, σ. 62.

94 *Τίς ...; τίς ...;* Συχνά σε μια νέα εμφάνιση ο Αριστοφάνης προεξοφλεῖ την ἐκπληξὴ των θεατῶν, την εκτονώνει και την καθοδηγεῖ με το να εκφράζει κάποιος ἀπὸ τη σκηνὴ το θαυμασμό και την ἀπορία του για τα παράξενα ἢ και εξωφρενικά που βλέπει. Ἐτσι ο ποιητῆς ἔχει και την ευκαιρία να υπογραμμίσει λεπτομέρειες που θα του χρειαστοῦν, και να βεβαιωθεῖ ὅτι το

ακροατήριό τις πρόσεξε· πβ. 994, 1021, 1037, 1496, βλ. σημ. 667 και Rau 110κ. — ὁ *τρόπος τῆς τριλοφίας*: ἐμφατικὴ περιφραση ἀντὶ για το ἀπλό *τριλοφία*· πβ. *τίς ὁ τρόπος τῆς ξυμφορᾶς* (Σοφ. Οιδ. Τύραν. 999). Οι τσαλαπετεινοὶ ἔχουν μόνο ἓνα λοφίο· ὁμως ο Ἐποπας τρία, στρατηγικά, σαν τον Τυδέα στους Επτά ἐπὶ Θήβας του Αισχύλου, που ἔσειε *τρεις κατασκίους λόφους ... κράνους χαίτωμα* (384κ.), τον Λάμαχο στους *Αχαρνεῖς*, που *τὴν Γοργόνα / πάλλει κραδαίνων τρισὶν κατάσκιοις λόφοις* (964κ.), και τον ἀνώνυμο *τρεις λόφους ἔχοντα ταξίαρχο* στην Ειρήνη (1173).

95κ. *μ(ε)*: σε ἀφύσικη, ὄχι ὁμως και ασυνήθιστη θέση· πβ. 99 και 1550. — *Οἱ δώδεκα θεοί ...*: εὐοίωνο ξεκίνημα της ἐπίσκεψης· *εἰώθασι λέγειν πρὸς τὸ 'τίς ὁ ζητῶν;'* θεοῦ τινος ὄνομα ἢ *υγείαν ἢ τι τοιοῦτον* Σ, ὅπως ο Σίκων στον Δύσκολο του Μεγάνδρου: *ὁ Ποσειδῶν σε ...* (504). Η καλοσημαδιὰ διακόπτεται, ωστόσο, καθὼς ο ΕΥ δεν μπορεῖ να συγκρατήσῃ τα γέλια του, και καταλήγει *παρ' ὑπόνοιαν* (Σ) σε κοροϊδία.— *ἐπιτρίψαι*· πβ. *ἐπετρίβετο τυπτόμενος* (Νεφ. 971) και το παρόμοιο πείραγμα στην Ειρήνη: *ᾧ κακόδαιμον τί τὸ δέρμ' ἔπαθες; Μῶν ὑστριχίς* (μαστίγιό)

- ΠΕΙ Ηρακλή! Τί θεριό είναι πάλι ετούτο; Τί φτέρωμα; Τί σοί τριπλό λοφίο;
 ΕΠ (μεγαλόπρεπα) Ποιοι είναι που με ζητούν;
 ΕΥ* (στο ίδιο ύφος) Οι δώδεκα θεοί... (τον πιάνουν τα γέλια) φαίνεται πως σου αργάσαν το τομάρι!
 ΕΠ Μήπως με περιπαίζετε βλέποντας το φτέρωμά μου; Ήμουν, ξέρετε, ω ξένοι, άνθρωπος —
 ΠΕΙ* (απότομα) Δε γελάμε με σένα.
 ΕΠ Αλλά με τί;
 ΕΥ* (γελώντας) Το ράμφος σου μάς φαίνεται για γέλια!
 ΕΠ Βέβαια! έτσι με στραπατσάρει ο Σοφοκλής στις τραγωδίες (του), εμένα, τον Τηρέα!
 ΕΥ* Ο Τηρέας είσαι συ; Τί είσαι; Πουλί ή παγώνι;

εἰσέβαλέν σοι ἐς τὰς πλευράς ...; (746). — Στην Αθήνα το δωδεκάθεο ήταν γνωστό και καθιερωμένο ήδη προς το τέλος του 6ου π.Χ. αιώνα, τότε που Πεισίστρατος ὁ Ἰππίου ... τῶν δώδεκα θεῶν βωμὸν τὸν ἐν τῇ ἀγορᾷ ἄρχων ἀνέθηκεν (Θουκ. 6,54,6).

97κ. Ἥ γάρ, ὦ ξένοι ...: ο ΕΠ ξεκινά να διηγηθεί την ιστορία του, αυτάρεσκα, σαν άνθρωπος που την έχει ήδη διηγηθεί πολλές φορές με επιτυχία, αλλά ο ΠΕΙ του κόβει τη φόρα.

98κ. Οὐ σοῦ καταγελῶμεν ... / Τὸ ράμφος ἡμῖν σου γέλοιον φαίνεται: τη διαφορά την καταλαβαίνουμε καλύτερα αν θυμηθούμε τον Αριστοφάνη στο πλατωνικό Συμπόσιο (189b), που για όσα θα πει δε φοβάται μην είναι γελοῖα, αλλά μην είναι καταγέλαστα: να προκαλούν το γέλιο, όχι την κοροϊδία! — ἡμῖν: σε εμφιατική θέση, ανάμεσα στο ουσιαστικό και το εγκλιτικό του, όπως συχνά ανάμεσα σε δύο στενά συνδεδεμένες λέξεις· πβ. 812, Σφήκ. 708 κ.ά. (Fraenkel 1962, σ. 65-68). — τὸ ράμφος: στο προσωπεῖο του ΕΠ το ράμφος θα ήταν σίγουρα εντυπωσιακό: το πουλί έχει πολύ μακρύ, λεπτό, μυτερό και ελαφρά καμπύλο ράμφος· και είναι εδώ η μόνη, προσέχουμε, φορά που ο Αριστοφάνης χρησιμοποίησε τη λέξη ράμφος, αντί για το ῥύγχος που προτίμησε για τα άλλα πουλιά: 348, 364 479 672, 1138, 1155 κ.α.· πβ. Αριστοτ. Ζῶων Ιστ. 504a 21.

100κ. Τοιαῦτα μέντοι Σοφοκλῆς· ἐν γὰρ τῷ Τηρεί Σοφοκλῆς ἐποίησεν αὐτὸν ἀπρωτιθωμένον Σ. Από την παράσταση της τραγωδίας Τηρέυς του Σοφοκλή έχουν περάσει χρόνια, και δεν μπορούμε να ξέρουμε ως ποιο σημείο η εμφάνιση του ΕΠ αποτελεί συγκεκριμένη ὀπτική παρωδία της τραγικής του απορνήωσης (Schlesinger 296)· σωστά όμως ο Taplin (1977, σ. 14) διαπίστωσε ότι γενικά, στις αριστοφανικές παρωδίες συγκεκριμένων παραστάσεων, ως υπεύθυνος προβάλλεται ο ποιητής, όχι ο σκευοποιός, όπως θα ήταν σωστό στην περίπτωση της φτέρωσης. Για την πολυσυζητημένη σχέση της τραγωδίας του Σοφοκλή με τους Ὀρνιθες, βλ. Lesky 1987, σ. 437, Χουρμουζιάδης 1986, Dobron 1993 κ.ά. κανείς ωστόσο (ούτε θεατής;) δεν προβληματίστηκε, πώς είναι δυνατό, ο Τηρέας του μύθου, που αυτός υποτίθεται ότι μετέχει στους Ὀρνιθες, να συνδέει την εμφάνισή του με το πώς τον είχε παρουσιάσει στη σκηνή πριν από χρόνια ένας Τραγικός; βλ. και σημ. 281-283. — ἐν ταῖς τραγωδίαις: ο πληθυντικός μπορεί ν' αφορά γενικά τις τραγωδίες του Σοφοκλή ή τις τραγικές παραστάσεις· ίσως όμως να δικαιολογείται απλά και μόνο από την τάση του ΕΠ να μιλά μεγαλόστομα, όπως αργότερα και ο Επίσκοπος, όταν ανακοινώνει την τοποθέτησή του ἐς τὰς Νεφελοκοκκυγίας (1023).

102 ὄρνις ἢ ταῶς: για παρόμοιες περιπαίχτικές διαζεύξεις, βλ. σημ. 1203. Πρόσθετο

ΕΠ	Ὅρνις ἔγωγε.	
ΕΥ*	Κᾶτα σοι ποῦ τὰ πτερὰ;	
ΕΠ	Ἐξερρήκε.	
ΕΥ*	Πότερον ὑπὸ νόσου τινός;	
ΕΠ	Οὐκ, ἀλλὰ τὸν χειμῶνα πάντα τῶρνεα πτερορρνεῖ, κᾶτ' αὐθις ἔτερα φύομεν. Ἄλλ' εἴπατόν μοι, σφῶ τίν' ἔστόν;	105
ΠΕΙ		Νῶ; Βροτώ.
ΕΠ	Ποδαπῶ τὸ γένος;	
ΠΕΙ	Ὅθεν αἱ τριήρεις αἱ καλαί.	
ΕΠ	Μῶν ἡλιαστά;	
ΠΕΙ	Μάλλὰ θατέρου τρόπου: ἀπηλιαστά.	
ΕΠ	Σπείρεται γὰρ τοῦτ' ἐκεῖ τὸ σπέρμ';	110
ΠΕΙ	Ὀλίγον ζητῶν ἄν ἐξ ἀγροῦ λάβοις.	
ΕΠ	Πράγους δὲ δὴ τοῦ δεομένω δεῦρ' ἤλθετον;	
ΠΕΙ	Σοὶ ξυγγενέσθαι βουλομένω.	
ΕΠ	Τίνος πέρι;	
ΠΕΙ	Ὅτι πρῶτα μὲν ἦσθ' ἄνθρωπος, ὥσπερ νῶ, ποτέ· κἀργύριον ὠφείλῃσας, ὥσπερ νῶ, ποτέ...	115

εδῶ κωμικό στοιχείο ο παραλογισμός του καθ' ὅλον καὶ μέρος. — ταῶς (ἡ αττική προφορά απαιτούσε εσωτερική δάσυνση): ἡ ὑποψία του ΠΕΙ, πως ο ΕΠ θα ήταν ἴσως παγώνι, βασίζεται στην αλαζονική του παρουσία (πβ. ἄχθομαι τοῖς ταῶσι τοῖς τ' ἀλαζονεύμασι, Αχαρν. 62κ.), στα ζωηρά του χρώματα (Σ), ἴσως και στην τριλοφίαν (Αιλιαν. Ζῶων Ἰδιότ. 5,21). Το εξωτικό πουλί ἦταν γνωστό στους Αθηναίους ἀπὸ τα ὀρνιθοτροφεῖα που συντηρούσαν ορισμένοι πλούσιοι, ὅπως ο φίλος του Περικλή Πυριλάμπης (Πλούτ. Περικλ. 13,15) και ο γιος του, που ἀκόμα και ἀπὸ τη Θεσσαλία και τη Λακεδαίμονα ἐρχονταν ἐπισκέπτες να θαυμάσουν τη 'συλλογή' του (Αθηναίος 9,56).

104-106 πάντα τ' ὄρνεα: ὅτι ἀρρωστα τα πουλιά τυχαίνει να χάσουν τα φτερά τους, εἶναι γνωστό (Αριστοτ. Ζῶων Ἰστ. 601b 5κκ.). Ὅτι πάντα τα πουλιά ανανεώνουν το χειμῶνα τα φτερά τους δεν εἶναι σωστό· ἰσχύει ὁμως για το παγώνι, που πτερορρνεῖ ... ἄμα τοῖς πρώτοις τῶν δένδρων, καὶ ἄρχεται αὐθις ἀπολαμβάνειν τὴν πτέρωσιν ἄμα τῇ τούτων βλαστήσει (Αριστοτ., ὁ.π. 564b).

108 Ὅθεν αἱ τριήρεις αἱ καλαί· ἀντὶ τοῦ ἔξ Ἄθηνῶν Σ. Το καλοκαίρι του 415 οἱ Αθηναῖοι εἶχαν ζήσει τη θεαματική αναχώρηση του αθηναϊκοῦ στόλου για τη Σικελία, ὅπως την ἔχει περιγράψει ο Θουκυδίδης, που και αὐτός δεν παράλειψε να αναφέρει την ομορφιά του θεάματος (6,31κ.). — Λαϊκός εκφραστικός τρόπος εἶναι το να ορίζει κανεὶς με καμάρι τὴν πατρίδα του ἀπὸ το κυριότε-

- ΕΠ Εγώ πουλί.
ΕΥ* Και τότε πού είναι τα φτερά σου;
ΕΠ Μαδήσανε.
ΕΥ* Από καμιάν αρρώστια, ή τί;
ΕΠ Όχι, αλλά το χειμώνα όλα τα πουλιά χάνουν τα φτερά τους, και ύστερα πάλι βγάζουμε καινούργια. Γιά πείτε μου όμως: εσείς οι δυο ποιιο είστε;
ΠΕΙ Εμείς; Άνθρωποι.
ΕΠ Από πού η γενιά σας;
ΠΕΙ Από εκεί που βγαίνουν οι όμορφες τριήρεις.
ΕΠ Μη λοιπόν (είστε) ηλιαστές;
ΠΕΙ Όχι! μόνο ανάποδα: απηλιαστές.
ΕΠ Γιατί, σπέρνεται εκεί αυτός ο σπόρος;
ΠΕΙ Λίγο, αν ζητήσεις, μπορείς να πάρεις από τα χωράφια.
ΕΠ Και τί πράγμα σάς έλειπε που ήρθατε κατά δω;
ΠΕΙ Ήρθαμε θέλοντας να σ' ανταμώσουμε.
ΕΠ Για ποιο λόγο;
ΠΕΙ Γιατί πρώτα ήσουν άνθρωπος, όπως εμείς, κάποτε· και χρωστούσες χρήματα, όπως εμείς, κάποτε... →

ρο 'προϊόν' της· πβ. τα σημερινά ... από εκεί που βγαίνουν τα καλά πεπόνια (Άργος), ... τα όμορφα κορίτσια (Μέτσοβο).

109κ. *Mōn (mē oūn) ...*; Όπως και στον 96, το *mōn* εισάγει ερωτήματα, όπου ο ομιλητής κάτι υποψιάζεται, και θα προτιμούσε η απάντηση να είναι αρνητική. — ... *ήλιαστά*; Ο ΕΠ αναφέρει ως κύρια ιδιότητα των Αθηναίων ακριβώς τη δικομανία που ο ΠΕΙ και ο ΕΥ θέλησαν φεύγοντας ν' αποφυγουν! Η *ήλιαία* ήταν λαϊκό δικαστήριο, με έξι χιλιάδες ορκωτούς δικαστές, που ορίζονταν κάθε μέρα με κλήρο. — *M(ē) lēge oūtw* αλλά (Denn. 4). — *θατέρου* (= *τοῦ ἐτέρου*· Κ.-ΒΙ. 1,223,2) *τρόπου* (πβ. Ευρ. Μήδ. 808): *τουτέστι μισόδικοι Σ*. — *απηλιαστά*: νεοσηματισμός του Αριστοφάνη, όπως και το *φιληλιαστής* στους Σφήκες (88). Είτε *εις ὑπαιθρον προκαθημένων τῶν δικαστῶν, παρ' ὃ και ήλιαία ἐκαλεῖτο, παρὰ τὸ ήλιοῦσθαι τοὺς ἐκεῖ ἀθροίζομένους* (Σ Λουκιαν. 25, 51) είτε, το πιθανότερο, γιατί αποτελούσε τόπο συγκέντρωσης (*άλια* = συνάθροιση). Η *ήλιαία* δασύνεται, και πιο σωστός θα ήταν ο τύπος *ἀφηλιαστά*· όμως

ο ποιητής προτίμησε την ιωνική ψίλωση, όπως μας είναι γνωστή και από τον άνεμο Απηλιώτη.

110κ. *Σπείρεται ... τὸ σπέρμ(α)*; μεταφορικά, όπως θα λέγαμε 'φυτρώνει εκεί τέτοιο (σπάνιο) φρούτο; 'Την ίδια μεταφορά συναντούμε και σε άλλους συγγραφείς (Ευρ. Εκάβ. 254, Δημοσθ. 25,48 κ.ά.π.)· είναι όμως εδώ ιδιαίτερα πετυχημένη στο στόμα ενός πουλιού (!), και ο ποιητής θα τη συνεχίσει: *ἐξ ἀγροῦ*: στην αθηναϊκή ὑπαιθρο (LSJ λ. *ἀγρός* 2), όπου ζούσαν οι φιλήσυχοι και σίγουρα 'αντι-δικαστικοί' αγρότες, που τόσο συμπαθούσε ο Αριστοφάνης· *αἰεὶ δὲ τούτους τε καὶ τοὺς ἱππεῖς ἐπαίνει* (Σ).

112 *πράγος*: λέξη ποιητική, όπως και άλλες στα λόγια του ΕΠ· δεν είναι όμως απαραίτητο να υποθέσουμε, όπως ο Rau (1967, σ. 195), ότι προέρχεται από συγκεκριμένη παρωδία· πβ. σημ. 100κ.

114-117 Τρεις αλληπάλληλοι στίχοι στον ίδιο τύπο δημιουργούν, όπως συχνά η οποία επανάληψη, κωμική εντύπωση· πβ. Εκκλ. 221-228, όπου εννέα στίχοι τελειώνουν με

- ΕΥ *Κοῦκ ἀποδιδούς ἔχαιρες, ὥσπερ νῶ, ποτέ!*
- ΠΕΙ ... εἴτ' αὖθις ὀρνίθων μεταλλάξας φύσιν
καὶ γῆν ἐπέπτου καὶ θάλατταν ἐν κύκλῳ,
καὶ πάνθ' ὅσαπερ ἄνθρωπος ὅσα τ' ὄρνις φρονεῖς.
Ταῦτ' οὖν ἰκέται νῶ πρὸς σέ δεῦρ' ἀφίγμεθα, 120
εἴ τινα πόλιν φράσειας ἡμῖν εὔερον
ὥσπερ σισύραν ἐγκατακλιῆναι μαλθακῆν.
- ΕΠ *Ἔπειτα μείζω τῶν Κραναῶν ζητεῖς πόλιν;*
- ΠΕΙ *Μείζω μὲν οὐδέν, προσφωροτέραν δὲ νῶν.*
- ΕΠ *Ἀριστοκρατεῖσθαι δῆλος εἶ ζιτηῶν.*
- ΠΕΙ *Ἐγώ;* 125
- Ἦκιστα· καὶ τὸν Σκελλίου βδελύττομαι!*
- ΕΠ *Ποίαν τιν' οὖν ἤδιστ' ἄν οἰκοῖτ' ἄν πόλιν;*
- ΠΕΙ *Ὅπου τὰ μέγιστα πράγματ' εἶη τοιάδε:*
ἐπὶ τὴν θύραν μου πρῶ τις ἐλθὼν τῶν φίλων
λέγοι ταδί· «Πρὸς τοῦ Διὸς τοῦλυμπίου, 130
ὅπως παρέσει μοι καὶ σὺ καὶ τὰ παιδία

το ὥσπερ καὶ πρὸ τοῦ, καὶ σημ. 791κ. — Η ανθρώπινη φύση προσδιορίζεται με τα χρέη καὶ τη χαρὰ του μπαταξή! Ο Αριστοφάνης ξέρει πόσο οἱ κοινὲς ἀδυναμίες ἀδελφώνουν τοὺς ἀνθρώπους, καὶ το χρισμοποιοῖ σε ολόκληρη τη σκηνή.

118 γῆν ... καὶ θάλατταν: φυσικό ζευγάρι που συχνά στον λαϊκό λόγο υποδηλώνει τον κόσμον ὅλο· πβ. σημ. 349-351. — ἐπέπτου: ἴσως με υπαινιγμό στο ὄνομα Ἔποψ· βλ. σημ. 229.

120 Ταῦτα· διὰ ταῦτα Σ· πβ. Νεφ. 319, Πλάτ. Πρωταγ. 310ε· βλ. Κ.-Γ. 1,310,6.

121κ. πόλιν ... εὔερον· με καλό μαλλί (*ἔρος, ἔριον), βολικός, ἀνετος. Η συνηθισμένη μεταφορική χρήση (πβ. Πλάτ. κωμ. απ. 169), που θυμίζει νεοελληνικές εκφράσεις του τύπου 'στα μαλακά', 'στα πούπουλα' κτό., προετοιμάζει την παρομοίωση με προβιά. — σισύρα ... ἐστὶ τὸ ἐξ αἰγείων δερμάτων ἔτι τὰς τρίχας ἐχόντων στέγαστρον Σ. Ὅπως καὶ σήμερα οἱ αγροτικοὶ πληθυσμοί, ἔτσι καὶ οἱ ἀρχαίοι χρισμοποιοῦσαν τὴν τρίχινη κάπα

για ντύμα καὶ για στρωσίδι (πβ. Νεφ. 10)· μια ζεστασιά ἀπλωμένη σαν προβιά ἔγραψε ο Γ. Σεφέρης στη Στέρνα. — ἐγκατακλι- νῆναι: ἀπαρέμφατο αορ. β'· οὕτως Ἀττικοὶ ὡς ἐν Νεφέλαις (694) Σ. Για τὰ σύνθετα με τὴν ἐν, βλ. σημ. 38.

123 τῶν Κραναῶν: τῶν Ἀθηναίων Σ· πβ. Σ Αχαρν. 75: Ἰ κραναὰ πόλις· τοῦτο τέτρι- πται ὑπὸ τῶν παλαιῶν· καὶ Αἰσχύλος γὰρ (απ. 371) καὶ Σοφοκλῆς (απ. 883) ἐχρήσαν- το τῇ λέξει. Η ονομασία προέρχεται ἀπὸ τον Κραναό, μυθολογικό βασιλιά της Αθήνας. Ο ετυμολογικός συσχετισμός με το ἐπιθε- το κραναός (= πετρώδης, διὰ τὸ τραχὺ καὶ λεπτόγαιον Σ ... της αττικής γης) ἀποτελεῖ εἰρωνική ἀντίθεση με τὴ μαλακῆν σισύραν που ἀναζητοῦν οἱ δυο Ἀθηναῖοι.

124 προσφωροτέραν ἡμῖν· ἡμῖν ἐπιτηδείαν Σ. «Σκόπια πολυσήμαντο: περισσότερο του γούστου μας!» (Schr.).

125 ἀριστοκρατεῖσθαι· ἀντὶ τοῦ ὀλιγαρχεῖσθαι Σ, για να προετοιμαστὲι το ἀστεῖο στον 126. Η κατηγορία στην ἐμπόλεμη δη-

- EY Και χαιρόσουν που δεν τά 'δωσες, όπως εμείς, κάποτε!
- ΠΕΙ ... ύστερα πάλι, που άλλαξες και πήρες τη φύση των πουλιών, τριγύρι-
σες πετώντας πάνω κι από τη γη κι από τη θάλασσα, και όλα, όσα ένας
άνθρωπος κι ένα πουλί, τά 'χεις στο νου σου.
Γι' αυτά λοιπόν εμείς σου ήρθαμε ικέτες, αν ίσως μας φανέρωνες μια πο-
λιτεία αφράτη (με παχύ μαλλί) σαν κάπα μαλακιά, να ξαπλωθούμε μέσα
της (να την αράξουμε).
- ΕΠ Κι ύστερ' αναζητάς πόλη μεγαλύτερη από την Κραναή (το βράχο της
Αθήνας);
- ΠΕΙ Καθόλου μεγαλύτερη· όμως να ταιριάζει των δυνών μας περισσότερο.
- ΕΠ Είναι φανερό πως ζητάς να κυβερνηθείς αριστοκρατικά.
- ΠΕΙ Εγώ; Κάθε άλλο! — και του Σκελλία (το γιο, τον Αριστοκράτη) τον
σιχαίνομαι.
- ΕΠ Τί λογής πόλη θα χαιρόσαστε λοιπόν να κατοικείτε;
- ΠΕΙ (Αυτήν) όπου οι μεγαλύτεροι μελάδες να ήταν κάτι τέτοιοι: να έρθει πρωί
στην πόρτα μου ένας από τους φίλους, να μου πει: «Στ' όνομα του Ολύμ-
πιου Δία (σ' εξορκίζω) να μου έρθεις από το πρωί κι εσύ και τα παιδιά (σου)

μοκρατική Αθήνα είναι από τις πιο βαριές και τις πιο πρόχειρες: αφού δε σου αρέσει η Αθήνα και ζητάς *πόλιν προσφωρωτέραν*, ξεφανερώνεσαι (*δήλος εἶ*) εχθρός του κρα-
τούντος κοινωνικού καθεστώτος! πβ. σημ. 813κ., 1074κ. και 1583κ.

126 *καὶ τὸν Σκελλίου βδελύττομαι· ὅτι κέκληται τῷ ὀνόματι τούτῳ* Σ. Ο Σκελ-
λίας μνημονεύεται ως στρατηγός στο απ. 591,70κ.· ο γιος του *Ἀριστοκράτης* συν-
υπόγραψε το 421 την ειρήνη του Νικία (Θουκ. 5,19,2) και στρατήγησε το 413/2. Το 414 ο ποιητής δεν ξέρουμε να έχει ιδιαίτε-
ρο λόγο να τον *βδελύττεται*, και αν το λέει ο ΠΕΙ, είναι μόνο για ν' αποδείξει ότι δεν
ανέχεται ούτε τ' όνομα της αριστοκρατίας (πβ. σημ. 815κ.). Ωστόσο, *nomen est omen*,
και ίσως ο Αριστοκράτης να είχε κιόλας εκδηλώσει το πολιτικό ήθος που τρία
χρόνια αργότερα θα τον έκανε πρώτα να πάρει μέρος στο κίνημα των Τετρακοσίων,
ύστερα και να συνεργαστεί με τον Θηρα-
μένη, να τους ανατρέψει (Θουκ. 8,89,2· πβ. Αριστοτ., Αθην. Πολ. 33,2). Για παρόμοιο
παιχνίδι με την κυριολεξία του ονόματος,
βλ. Σφήκ. 83κ.

127κ. *ἤδιστ' ἂν οἰκοῖτ' ἂν*: η επανάληψη του
ἂν είναι συνηθισμένο φαινόμενο· βλ. Κ.-G.
1,246κκ.· πβ. 829, 1017κ., 1147. — Στην
απάντησή του ο ΠΕΙ διατηρεί την ευκτική,
αλλά τον *ἂν* τον παραλείπει.

130-133 Εγκάρδιο φιλικό κάλεσμα, τυπικό·
πβ. Λυσιστρ. 1063κκ., όπου ο Χορός προσ-
καλεί στην Παράβαση όλον τον κόσμο:
*ἤκετ' οὖν εἰς ἐμοῦ τήμερον· πρῶ δὲ χρῆ τοῦ-
το δρᾶν λελουμένους αὐτούς τε καὶ τὰ παι-
δία*, και Πλάτ. Ευθύδ. 307c: *τὸ λεγόμενον
δὴ τοῦτο, αὐτός τε καὶ τὰ παιδιά*. Μπορεί
να μας ξενίζει η παράλειψη της συζύγου, και
να χαμογελούμε για τα *λουσάμενα παιδιά*,
αλλά οι παντρεμένες γυναίκες δεν ακολου-
θούσαν τους συζύγους τους στα συμπόσια
(Ισαίος 3, 14), το καθατήριο λουτρό ήταν
απαραίτητο πριν από κάθε γιορτή, και η
πρόσκληση 'από το πρωί' συνηθισμένη
στην ύπαιθρο· πβ. σημ. 492κ.

131 *ὅπως παρέσει: ὅπως* και *ὅπως μή* με
μέλλοντα της οριστικής χρησιμοποιούνται
συχνά χωρίς κυρία πρόταση, για να εκ-
φράσουν μιαν έντονη προτροπή ή προειδο-
ποίηση. Ο ομιλητής προτάσσει στο νου του
και παραλείπει προστακτικές του τύπου

- λουσάμενα πρώ· μέλλω γάρ ἔστιαν γάμους.
Καὶ μηδαμῶς ἄλλως ποιήσης· εἰ δὲ μή,
μή μοι τότ' ἔλθης, ὅταν ἐγὼ πράττω κακῶς.»
- ΕΠ Νῆ Δία, ταλαιπῶρων γε πραγμάτων ἑρᾶς!
Τί δαί σύ;
- ΕΥ Τοιούτων ἐρῶ κάγώ.
Τίνων;
- ΕΥ Ὅπου ξυναντῶν μοι ταδί τις μέμψεται,
ὥσπερ ἀδικηθεῖς, παιδὸς ὠραίου πατῆρ:
«Καλῶς γέ μου τὸν υἱόν, ᾧ Στιλβωνίδη,
εὐρῶν ἀπιόντ' ἀπὸ γυμνασίου, λελουμένον,
οὐκ ἔκυσας, οὐ προσεῖπας, οὐ προσηγάγου,
οὐκ ὠρχιπέδισας, ὧν ἐμοὶ πατρικὸς φίλος!»
- ΕΠ Ὡ δειλακρίων σύ, τῶν κακῶν οἴων ἑρᾶς!
Ἄτὰρ ἔστι γ' ὁποίαν λέγετον εὐδαίμων πόλις

ῥα, ῥᾶτε, σκόπει, σκοπεῖτε ... κτό. (Κ.-G. 2,376,6)· πβ. ὅπως φρονίμως ... πτερώσεις 1333κ.)· παρόμοιο και το ὁ Ζεὺς ὅπως μή μ' ὄψεται (1494), ὅπου περίτρομος ο Προμηθεᾶς προειδοποιεῖ τον εαυτό του.

133 μηδαμῶς ἄλλως ποιήσης: για την τυπική αυτή έκφραση σε προσκλήσεις και προτροπές, βλ. αναλυτικά Fraenkel 1962, 69κκ., ὅπου και τα λατινικά παράλληλα. Μια πολύ παρόμοια νεότερη μαρτυρία συναντούμε στο ἔργο Κήπος Χαρίτων του Καισάρου Δαπόντε (1713-1784), ὅπου η Εκάβη προσκαλεῖ τον Πολυμήστορα ορίζοντας να ελθῆ ταχέως, / με τα παιδιά του δε μαζι, / να μην κάμη αλλέως! (11,573)· βλ. Κακριδῆς 2009, σ. 3.

134 Μή μοι τότ' ἔλθης ...: παροιμία ἐπὶ τῶν μὴ συνερχομένων τοῖς φίλοις ἐν κινδύνοις. Παίξει δὲ εἰς τὸ ἐναντίον Σ. Για τον κοινό αυτόν τόπο, που εδῶ το νόημα του ἔχει αντιστραφεί, πβ. Ευρ. απ. 799a: ἀνδρὸς κακῶς πράττοντος ἐκποδῶν φίλοι, το νεοελληνικό σ' ἔχω φίλο στο συμφέρο, στην ἀνάγκη δε σε ξέρω, κ.ά.

135 ταλαιπῶρων: ἐν εἰρωνείᾳ Σ. — Για το ἐρῶ με τη συνηθισμένη σημασία του ἐπιθυ-

μῶ σφόδρα (LSJ ii), πβ. 75, 592, Αχαρν. 146 κ.ά. — Τί δαί σύ; Απλά μεταβατικό το δαί, ὅπως και στους 826, 1153, 1615, 1676.

136κκ. Λαθεύουν τα χειρόγραφα και οι εκδότες ὅταν αποδίδουν τους στ. 128-134 στον ΕΥ και τους 136-142 στον ΠΕΙ. Το τοιούτων ἐρῶ κάγώ, είναι τυπικό για τον ΕΥ, που σε όλα ακολουθεῖ τον ΠΕΙ, και σωστά ο Fraenkel (1962, σ. 64κ.) ἔχει μεταλλάξει τους ρόλους. — Αν και παραλληλισμένες, οι δύο απαντήσεις παρουσιάζουν χαρακτηριστικές διαφορές: στους 7 στίχους (οι 5 σε ευθύ λόγο) του ΠΕΙ αντιστοιχοῦν 6 στίχοι (οι 4 σε ευθύ λόγο) του ΕΥ· τόσο ο φίλος του ΠΕΙ ὅσο και ο παιδὸς ... πατῆρ του ΕΥ ἀνήκουν σ' ἓναν ἀνάποδο κόσμο, ἀλλὰ το συμβατικό ὄραμα του ΠΕΙ γίνεται 'πονηρό' στον ΕΥ. Οι δύο απαντήσεις ξεκινῶν με το ὅπου, ἀλλὰ ο ΠΕΙ συνεχίζει ἔμμεσα, με πλαγιασμένη Ευκτική, ο ΕΥ ἄμεσα, με οριστική μέλλοντα· πβ. σημ. 7κ. — Για τον παιδικό ἔρωτα, πῶς σατιρίζεται στην Παλαιά, και ὄχι μόνο, Κωμῶδια, βλ. Pérez Asensio 2006.

137 Ὅπου: παραμερίζοντας την ἐρώτηση Τίνων του 136, ο ΕΥ ἀπαντᾷ στο αρχικό

- μπανιαρισμένα· γιατί θα έχω γαμήλιο τραπέζι. Και μην τυχόν κάνεις τίποτ' άλλο! Αλλιώς μη μου 'ρθεις, όταν βρίσκομαι σε δυσκολία!»
- ΕΠ (ειρωνικά) Μα τον Δία, τάλαιπωρίες λαχταρά η καρδιά σου!
(γυρίζει στον ΕΥ) Κι εσύ;
- ΕΥ Παρόμοια λαχταρώ κι εγώ.
- ΕΠ Ποια;
- ΕΥ Όπου συναντώντας με κάποιος πατέρας όμορφου αγοριού θα με κατηγορήσει σαν να πως τον αδίκησα: (ειρωνικά) «Ωραία (τα κατάφερες) με το γιο μου (κυρ) Στιλβωνίδα! Τον βρήκες να φεύγει από το γυμναστήριο μπανιαρισμένο· δεν τον φίλησες, δεν του (γλυκο)μίλησες, δεν τον αγκάλιασες, δεν του χούφτωσες τα λεγάμενα, που μου είσαι και πατρικός φίλος!»
- ΕΠ Κακομοιρούλη εσύ! Βάσανα που λαχταρά η καρδιά σου! Υπάρχει όμως πόλη ευτυχισμένη σαν αυτήν που λέτε, →

ερώτημα, όπως το είχε διατυπώσει ο ΕΠ στον ΠΕΙ: *ποῖαν πόλιν;* (127).

139 ὦ Στιλβωνίδα· ὦ λαμπρέ, ὦ ἀπὸ βαλανείων κεκαλωπιμένε, ἢ (ἀπλῶς) ὄνομα κύριον· ὦ Στίλβωνος παῖ· διασύρει δὲ τοῦτον ὡς παιδικὰ ἔχοντα Σ. Το ὄνομα θα μπορούσε να είναι ιστορικό· πβ. τα Στίλβος, Στίλβων, Στιλβώνδας και τον μάντη Στιλβίδην στην Ειρήνη 1032· όμως ο ΕΥ δεν έχει κανένα λόγο ἔστω και ἔμμεσα να ταυτιστεί με άλλο πρόσωπο, και το πιο πιθανό είναι να ἔδωσε στον εαυτό του ἓνα αστραφτερό (!) ὄνομα, να παραπέμψει ἄμεσα στο ομηρικό κάλλι' στίλβων (Γ 392, ζ 237), ἔμμεσα και στους *κατωφερεῖς εἰς παιδεραστίαν*. Κάπως διαφορετικά ερμηνεύουν το χωρίο ὅσοι θεωροῦν το *στιλβωνίδα* επιθετικό, και μεταφράζουν *flam bard* (περφηανιάρη, φανφαρόνε, Coul.) και *old sparkler* (γερο-δανδή, Som.). — Η συζήτηση για την πραγματική ηλικία του ΕΥ και του *ωραίου παιδός*, ὅπως γίνεται ἀπὸ τον Bryant 1907, την Dunbar κ.ά., δε φαίνεται να οδηγεί πουθενά.

140 ἀπὸ γυμνασίου λελουμένον: τα γυμναστήρια εἶχαν ενσωματωμένα λουτρά. — Για την ερωτική διάσταση, πβ. Ειρ. 868, ὅπου η Οπώρα πλένεται πριν ἀπὸ το γάμο, και το νεοελληνικό *ἠβγαίν'* η *κόρη α το λουτρό κι*

ο νιος α το μπαρμπέριο (Πετρόπουλος 1959, Β' 59).

141κ. *Οὐκ ... οὐ ... οὐ ...*: τα αλληπάλληλα αρνητικά εισάγουν προτάσεις σε σχῆμα αυξητικό, τόσο στη μορφή:

υ υ υ|υ|υ|υ|υ|υ|υ|υ|υ|υ υ υ υ

ὅσο και στη σημασία: *ἔκυσας* = ἐφιλήσες· *προσεῖπας* = (γλυκο)μίλησες (πβ. Πλάτ. Αλκιβ. 103α)· *προσηγάγου* = αγκάλιασες· *ὠρχιπέδησας*· *τῶν ὄρχεων ἦψω και κατέσχες αἰσχρῶς* Σ· πβ. *ὄρχιπεδ(α) ἔλκειν* (442), *ὄρχιπεδίζειν· τὸ κακοσχολεύεσθαι παρὰ τοῖς παισί* (Ησύχ.), και Dover 1983, σ. 123 κ.α.

143 *δειλακρίων*· υποκοριστικό του *δείλακρος* (*δειλός* + *-ακρος*: πβ. *φαλακρός*), λαϊκό σύνθετο (Chantraine 1933, σ. 225,1): *κακομοιρούλης*. Προσέχουμε πόσο και στα νεοελληνικά ο υποκορισμός ταιριάζει σε αυτή τη συμπαθητική χρήση. — *τῶν κακῶν οἴων ἐρᾶς*: για την καθυστερημένη θέση του αναφορικού, πβ. Ιππ. 1218: *οἴμοι τῶν ἀγαθῶν ὅσον πλέα!*

144 Ἄτάρ: ο σύνδεσμος σημειώνει συχνά στους αττικούς συγγραφείς τομή και απότομη αλλαγή θέματος (Denn. 52)· πβ. 69, 648, 916. — το γ(ε) εκφράζει το ενδιαφέρον του ΕΠ για το θέμα (Denn. 131).

	παρὰ τὴν Ἐρυθρὰν θάλατταν —	
EY	Οἴμοι, μηδαμῶς	145
	ἡμῖν γε παρὰ θάλατταν, ἴν' ἀνακύψεται κλητῆρ' ἄγουσ' ἔωθεν ἢ Σαλαμινία. Ἑλληνικὴν δὲ πόλιν ἔχεις ἡμῖν φράσαι;	
EΠ	Τί οὐ τὸν Ἥλειον Λέπρεον οἰκίζετον ἐλθόνθ';	
EY	Ὅτι νῆ τοὺς θεοὺς, ὅσ' οὐκ ἰδών,	150
	βδελύττομαι τὸν Λέπρεον ἀπὸ Μελανθίου.	
EΠ	Ἄλλ' εἰσὶν ἕτεροι, τῆς Λοκρίδος Ὀπούντιοι, ἵνα χρὴ κατοικεῖν.	
EY	Ἄλλ' ἔγωγ' Ὀπούντιος οὐκ ἂν γενοίμην ἐπὶ ταλάντῳ χρυσοῦ! Οὗτος δὲ δὴ τίς ἔσθ' ὁ μετ' ὀρνίθων βίος; Σὺ γὰρ οἶσθ' ἀκριβῶς.	155
EΠ	Οὐκ ἄχαρις εἰς τὴν τριβῆν·	

145-162 Τρεις προτάσεις του ΕΠ απορρίπτονται από τον ΕΥ, με τον ίδιο τρόπο που ο Διόνυσος απορρίπτει τις τρεις προτάσεις του Ηρακλή (Βάτρ. 120κκ.). — Αποδίδουμε όλες τις απαντήσεις στον ΕΥ, όχι μόνο γιατί ο φαιδρός χαρακτήρας τους του ταιριάζει, αλλά και γιατί, όπως σωστά παρατήρησε ο Fraenkel (1962, σ. 65), «ο ΠΕΙ πρέπει τη στιγμή που θα έχει τη μεγάλη έμπνευση (162) να κάνει καινούργια αρχή».

145 *παρὰ τὴν Ἐρυθρὰν θάλασσαν*: αυτήν την εποχή ο γεωγραφικός όρος επεκτείνεται σε όλες τις ανατολικές θάλασσες και χώρες, όπου η λαϊκή μυθολογία τοποθετούσε πολλά παράξενα· βλ. Radermacher 1915, σ. 44, που ωστόσο υπερτιμά τις δυνατότητες του κειμένου υποθέτοντας ότι πίσω του κρύβεται ένα συγκεκριμένο παρὰμύθι.

146κ. *ἴν' ἀνακύψεται / ... ἢ Σαλαμινία*: υπαινιγμός στη σύλληψη του Αλκιβιάδη, όπως την είχαν αποφασίσει οι Αθηναίοι το προηγούμενο καλοκαίρι: πανταχόθεν τε περιειστῆκε ὑποψία ἔς τὸν Ἀλκιβιάδην, ὥστε βουλόμενοι αὐτὸν ἔς κρίσιν ἀγαγόντες

ἀποκτεῖναι, πέμποσιν οὕτω τὴν Σαλαμινίαν ναῦν ἔς τὴν Σικελίαν ἐπὶ τε ἐκεῖνον καὶ ὧν περὶ ἄλλων ἐμεμήνυτο (Θουκ. 6,61,4)· αυτός όμως κατάφερε να δραπετεύσει (βλ. υπόθ. Π 37κκ.), και Ἀθηναῖοι ἐρήμη δίκη θάνατον κατέγνωσαν αὐτοῦ (Θουκ. 6,61,7). Την ώρα που παίζονται οι Ὀρνίθες δεν ήταν ακόμα στην Αθήνα γνωστό ότι ο Αλκιβιάδης είχε καταφύγει στη Σπάρτη και συνεργαζόταν με τον εχθρό. Ο υπαινιγμός του ΕΥ δεν αποτελεί ούτε καταδίκη ούτε εκδήλωση συμπάθειας για τον Αλκιβιάδη που ο Αριστοφάνης αναγνώρισε αργότερα την αξία του (βλ. Delebecque 1967 και Moortton 1988)· είναι όμως, προσέχουμε, η μόνη, σε ολόκληρη την κωμωδία, άμεση παραπομπή στα σύγχρονα πολεμικά γεγονότα! — *Σαλαμινία*: δύο εἰσὶν νῆες παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις ὑπηρετίδες ταχυδρόμοι, ἢ Πάραλος καὶ ἢ Σαλαμινία, ὧν ἡ μὲν Σαλαμινία τοὺς ἐγκαλουμένους εἰς κρίσιν ἦγεν ... Σ. Ο ΕΥ φοβάται ότι αν κατοικήσουν κοντά σε θάλασσα, θα τους 'προκύνει' (ἀνακύψεται) χαράματα, άβολη ώρα, αλλά κατάλληλη για συλλήψεις, η Σαλαμινία με τον δικαστικό κλητήρα· πβ. σημ. 422.

- κοντά στην Ερυθρά θάλασσα.
- ΕΥ Συφορά μου! Μη (μας) λες εμάς κοντά σε θάλασσα, όπου θα ξεπροβάλει χαράματα η Σαλαμινία φέρνοντας (δικαστικό) κλητήρα! Ελληνική πόλη έχεις να μας υποδείξεις;
- ΕΠ Γιατί δεν πάτε να κατοικήσετε στο Λέπρεο της Ηλείας;
- ΕΥ Γιατί μά τους θεούς, τόπος που δεν είδα, το σιχαίνομαι το Λέπρεο από τον Μελάνθιο.
- ΕΠ Υπάρχουν όμως άλλοι, οι Οπούντιοι της Λοκρίδας, όπου είναι σωστό να κατοικείτε.
- ΕΥ Εγώ μια φορά, Οπούντιος δε θα γινόμεν ούτε για ένα τάλαντο χρυσάφι!
(αλλάζει τόνο) Κι αυτή η ζωή με τα πουλιά, πώς είναι; Συ δα την ξέρεις καλά.
- ΕΠ Καθώς περνά ο καιρός, έχει τη χάρη της...

149 τὸν Ἡλείον Λέπρεον: ἔστι δὲ τῆς Τριφυλίας πλησίον Πύλου πόλις τῆς Πελοποννήσου (Σ· πβ. Ἡρόδ. 9,28,16), το σημερινό χωριό Λέπρεο, όπου στέκουν ακόμα ερείπια του αρχαίου τείχους. Το επίθετο *λεπρός* παραπέμπει σε κάθε άγρια και πιτσιλωτή επιφάνεια, και χρησιμοποιήθηκε συχνά για να χαρακτηρίσει πετραδερούς τόπους (LSJ i)· δίκιο θα έχει ο Δίδυμος, όταν υποθέτει ότι η πολιτεία ονομάστηκε *Λέπρεον* γιατί οι βουνήσιες πέτρες της είναι πολύχρωμες και ασπρουδερές, παρόμοιες *τοῖς τὰς ὄψεις λεπριῶσι* Σ. Για τη φιλοσπαρτιατική στάση του Λέπρεου στον πόλεμο, όπως την παρουσιάζει ο Θουκυδίδης, βλ. Gomme 1970 (τ. 4, σ. 26κ. κ.α.). Ο Αριστοφάνης έχει παραλλάξει το γένος: ... οὐδετέρως γὰρ λέγεται ἢ πόλις 'τὸ Λέπρεον'· ὁ δὲ ἄρσενικῶς εἶπεν Σ, για να διευκολύνει τον παραλληλισμό με τον Μελάνθιο (Fraenkel 1959, σ. 11κ.). — *οἰκίζετον*· βλ. σημ. 172.

150 *οτιή*· βλ. σημ. 1010. — *ὄσ' οὐκ ιδῶν* (πβ. 860): βραχυλογικό ανακόλουθο. Συντακτικά ομαλό θα ήταν π.χ. ο ΕΥ να πει (*καίτοι*) *ἐξ ὄσων οὐκ εἶδόν ἔστι*. Η ανωμαλία προκάλεσε πλήθος διορθώσεις· βλ. Dup. και Fraenkel (1959, σ. 11,6), που θεώρησε, αδικαιολόγητα κατά τη γνώμη μας, το χωρίο ανίατο.

151 ἀπὸ Μελανθίου: Μελάνθιος ὁ τραγικός κωμωδεῖται λεπρός καὶ κακοπράγμων Σ. Ἦταν γιος του τραγικού Φίλοκλη (281) και αδελφός του επίσης τραγικού ποιητή Μόρσιμου (Εἰρ. 801κκ.). Για τα πολλά και διάφορα που του καταμαρτυρούσαν οι κωμωδιογράφοι, βλ. Holden 1902. Το χωρίο μας επιβεβαιώνει μόνο ότι υπόφερε από κάποια δερματική αρρώστια.

152κ. *εἰσὶν ἕτεροι (λείπει 'τόποι' Σ)*: η παράλειψη επιτρέπει στον ΕΠ αντί για τόπο να προτείνει τους Λοκρούς από την πόλη Ὀπούς, κάτι που με τη σειρά του προετοιμάζει την ταύτισή τους με τον Οπούντιο.

153κ. Ὀπούντιος: (Αθηναῖος) *συκοφάντης, πονηρός καὶ μονόφθαλμος*· πβ. 1294. — η *ἐπί* + δοτική εκφράζει τους όρους, το αντάλλαγμα· βλ. σημ. 1601κ.

156 *Ὀὐκ ἄχαρις*: ο ΕΠ μιλά χωρίς μεγάλο ενθουσιασμό. — *εἰς τὴν τριβὴν*· πβ. τις εκφράσεις *βίον τρίβειν* (Εἰρ. 589, Πλούτ. 526), και *χρόνου τριβῆ* (με το πέρασμα του χρόνου, Πλάτ. Πολ. 493b). Η μεταφορά φαίνεται να ξεκινά από αντικείμενα που με το χρόνο η χρήση τους συνεπάγεται τριβή, όπως ο *τριβων* (καθημερινό πανωφόρι) και τα μονοπάτια (*ἀτραπὸς ... τετριμμένη*, Βάτρ. 123)· πβ. *σκήπτρα τρίβειν* (636)· *σκήπτροις χρήσθαι*, Σ.

οὐ πρῶτα μὲν δεῖ ζῆν ἄνευ βαλαντίου.
 ΕΥ Πολλὴν γ' ἀφείλες τοῦ βίου κιβδηλίαν!
 ΕΠ Νεμόμεσθα δ' ἐν κήποις τὰ λευκὰ σήσαμα,
 καὶ μύρτα καὶ μήκωνα καὶ σισύμβρια. 160
 ΕΥ Ὑμεῖς μὲν ἄρα ζῆτε νυμφίων βίον!
 ΠΕΙ Φεῦ φεῦ!
 Ἦ μέγ' ἐνορῶ βούλευμ' ἐν ὄρνιθων γένει,
 καὶ δύναμιν, ἢ γένοιτ' ἄν εἰ πίθοισθέ μοι.
 ΕΠ Τί σοι πίθόμεσθ';
 ΠΕΙ Ὅ τι πίθησθε; πρῶτα μὲν
 μὴ περιπέτεσθε πανταχῆ κεχηνότες· 165
 ὡς τοῦτ' ἄτιμον τοῦργον ἐστίν. Αὐτίκα
 ἐκεῖ παρ' ἡμῖν τοὺς πετομένους ἦν ἔρη:
 «Τίς ὄρνις οὗτος;» ὁ Τελέας ἐρεῖ ταδί:

157κ. οὐ· τοπικό: στους τόπους των πουλιῶν. — ἄνευ βαλαντίου: το πορτοφόλι, ὅπως ἀκόμα και σήμερα, ως σύμβολο του πλοῦτου και των κακῶν που συνεπάγεται· βλ. την πρώτη Διδαχὴ του Κοσμά του Αιτωλοῦ, ὅπου διαβάζουμε: παρακαλῶ τον Κύριόν μου μέχρι τέλους της ζωῆς μου να με αξιώσει να μην αποκτήσω σακκούλα.

158 ἀφείλες τοῦ βίου κιβδηλίαν· πβ. Εἰρ. 561: (ἡ θεά) ἤπερ ἡμῶν τοὺς λόφους ἀφείλε. Για τη σπάνια σύνταξη του ἀφαιρῶ (και ἀφαιροῦμαι) με γενική και αιτιατική, βλ. Κ.-Γ. 1,328, 10 c γ. — τοῦ βίου κιβδηλίαν: ὄχι βέβαια κυριολεκτικά για τα νομίσματα, ἀλλὰ μεταφορικά για κάθε λογῆς ψευτιά, ἀπάτη κτῶ.

159κ. Νεμόμεσθα δ' ἐν κήποις ...: ὅπως συχνά στον Αριστοφάνη, το κείμενο κινεῖται σε δύο επίπεδα: ἀποτελεῖ κατάλογο σπόρων και φυτῶν που τρᾶνε τα πουλιά, ὅπου ὁμως ὅλα τα φυτά και οι σπόροι εἶναι διαλεγμένα να σχετίζονται με το γάμο. — σησαμῆ· πλακοῦς γαμικός ἀπὸ σησάμων πεποημένος διὰ τὸ πολύγονον ... Σ Εἰρ. 869, πβ. Φῶτιος, λ. σήσαμον, και το νεότερο ἔθιμο να προσφέρεται 'σουσαμάτο' (παστέλι) στη νύφη (Λαογρ. 7,359 και 12,512).

— μύρτα: ἡ μυρτιά εἶναι ἱερό φυτό της Αφροδίτης. Τους καρπούς της, τα μερσινοκούκια, οι Αρχαῖοι, ὅπως και σήμερα οι Κύπριοι (βλ. Κακριδῆς 2009, σ. 3), τα μασουλοῦσαν ως τραγήματα (Πλάτ. Πολ. 372c) και τους ἀπόδιδαν αφροδισιακές ιδιότητες. — μήκωνα: παπαρουνόσπορο (σε ενικό, ὅπως λέμε σουσάμι ἀντὶ σουσάμια): ἡ παπαρούνα ἦταν ἱερό φυτό της Δήμητρας, σύμβολο γονιμότητας. Οι Αρχαῖοι ἐτρωγαν τους σπόρους της με μέλι ἢ, ὅπως καμιά φορά και σήμερα, πασπαλισμένους στο ψωμί. — σισύμβρια (*Mentha aquatica*): φυτό συγγενικό του δυόσμου, με φύλλα οἷς στεφανοῦνται οἱ νυμφεῖοι Σ· πβ. Θεόφρ. Φυτ. Ἰστ. 6,1,1. — Δυο λέξεις του κειμένου παραπέμπουν και ἀμεσότερα στον ἐρωτισμό: κῆπος: τὸ μῦριον τῶν γυναικῶν (Σούδα), και μύρτον: κλειτορίς (π.χ. Λυσιστρ. 1004)· βλ. Coulon 1930, σ. 41κ., πβ. 1099-1101, ὅπου ο λόγος εἶναι πάλι για την τροφή των πουλιῶν. — Για τα πολλὰ δισημᾶντα του Αριστοφάνη, βλ. Kronauer 1956, σ. 14κκ.

161 νυμφίων βίον: ὅτι ἡδυπαθοῦσι πρὸς τὰς τῶν γάμων ἡμέρας Σ· ἡ ἐκφραση φαίνεται να ἦταν παροιμιακή ἐπὶ τῶν εὐτυχῶς ζώντων (CPG 2,546).

- όπου πρώτα πρέπει κανείς να ζει χωρίς πορτοφόλι.
- EY Πολλήν απάτη αφαιρέσεις από τη ζωή!
- EΠ Και βόσκουμε στους κήπους τ' άσπρα σουσάμια, και μύρτα, και παπαρουνόσπορο, και μέντες.
- EY Εσείς λοιπόν ζείτε σαν τους νιόπαντρους!
Όσην ώρα συζητούν ο EΠ με τον EY, ο ΠEΙ έχει απομακρυνθεί, κοιτάζει ολόγυρα, και σκέφτεται.
- ΠEΙ (ξαφνικά) Πω πω, μεγάλη αλήθεια βλέπω απόφαση στο γένος των Πουλιών, και δύναμη που θ' αποχτούσαν, αν σας έπειθα.
- EΠ Να μας πείσεις σε τί;
- ΠEΙ Σε τί να σας πείσω; Πρώτα να μη γυροπετάτε χάσκοντας παντού, γιατί αυτή η δουλειά τιμή δεν έχει. Νά, εκεί σ' εμάς, αν ρωτήσεις για όσους πετάνε: «Τί πουλί είν' αυτός;», ο Τελέας θα πει τ' ακόλουθα:

162κ. *φεῦ φεῦ* (εκτός μέτρου): ἔστι μὲν καὶ σχετλιαστικὸν καὶ θαυμαστικόν, νῦν δὲ θαυμαστικόν Σ· πβ. 1723. — Ἡ μέγ' ἑνορῶ βούλευμ(α): κοσμοσωτήρια βουλευμάτα (πβ. Αχαρν. 837, Ιππ. 108 κ.ά.) θ' ακούγονταν τα χρόνια εκείνα πολλά στην εκκλησία του δήμου· βλ. Burckhardt 1924, σ. 18, Fraenkel 1962, σ. 61,1. — ἑνορῶ ... ἐν: για την επανάληψη της πρόθεσης, βλ. σημ. 1106-1108. — δύναμιν ... εἰ πίθοισθέ μοι: ο Schroeder παραβάλλει ως παρόμοια ρητορική έκφραση το *ἀν δέ μοι πειθήσθε ... ὠφελήθησθε* του Λυσία (18,20).

164 *Τί σοι πιθόμεσθ(α)*; είναι νωρίς για να υποθέσουμε ότι η τριπλή επανάληψη *πίθοισθε, πιθόμεσθ(α), πίθησθε* προετοιμάζει το όνομα *Πει(σ)θέταιρος*, που το ακροατήριο θα το πρωτακούσει στον 644, τετρακόσιους ογδόντα στίχους αργότερα! — *ὄ τι πίθησθε*; η απορηματική υποτακτική στην πλάγια ερώτηση (βλ. σημ. 608) είναι θεμιτή ως επανάληψη της έγκλισης της ευθείας (Κ.-G. 1,222). Για παρόμοιες 'επαναληπτικές' ερωτήσεις, πβ. 299, 608, βλ. Τσατσάνης 2006, σ. 101. — *πρώτα μὲν*: αναπόδοτο· Denn. 382.

165 *κεχηγότες*: ως ανόητοι (Δούκας 1845): τα πουλιά είναι βέβαια φυσικό να κρατούν ανοιχτό το ράμφος τους (πβ. 20, 51 κ.ά.), αλλά το ρήμα είχε συνδεθεί δυσφημιστικά με τους Αθηναίους στους Ιππείς 1262, όπου

ο Αλλαντοπόλης δε δίστασε να τους παρονομάσει *Κεχηγίους*!

166κ. *Αὐτίκα*: εισάγει παράδειγμα· πβ. 378, 483, 786 κ.ά. — Για ν' αποδείξει ὡς τοῦτ' ἄτιμον τοῦργον ἔστιν, ο ΠEΙ μεταπηδά στον κόσμο των ανθρώπων, *ἐκεῖ παρ' ἡμῖν*, στην Αθήνα. — *τοὺς πετομένους*: αντικείμενο του *ἔρη* με την έννοια 'ρωτώ για κάποιον'· ἀντί τοῦ *περὶ τῶν πετομένων*'· ἔστι δὲ ὁμηρικὸν τὸ σχῆμα Σ (πβ. Z 239· Θεσμ. 1217). Ο Αριστοφάνης προτίμησε αυτήν τη σύνταξη ακριβώς γιατί είναι δισημιαστική: ο Τελέας που θα απαντήσει *περὶ τῶν πετομένων* είναι και ο ίδιος *πετόμενος*! — *πετομένους*: για τη μεταφορική χρήση, πβ. Ευρ. Βάκχ. 332, και τη ζ' επιστολή του (ψευδο)Χίωνα, που κατηγορεί κάποιον Αρχέπολη για τὸ *ἀστάθμητον αὐτοῦ καὶ πετόμενον*.

168 *Τίς ὄρνις οὗτος*; η ερώτηση αποτελεί (παροιαστικό) παράθεμα από τη δεύτερη Τυρώ του Σοφοκλή (απ. 654, πβ. σημ. 275). Αυτό εξηγεί και την προσωδία του *ὄρνις* (- ~) που κανονικά στην Κωμωδία έχει και τη λήγουσα μακρόχρονη· βλ. 70 + Σ, και Schr. — Ο πληθυντικός *τοὺς πετομένους* περιορίζεται στο *οὗτος*, που ο θεατής εύκολα το συνδέει με το *ὁ Τελέας* που ακολουθεί. — Κοντά στ' άλλα που του καταμαρτυρούσαν (βλ. σημ. 1025), ο Τελέας *διεβάλλετο ὡς εὐμετάβλητος τοὺς τρόπους Σ*, και είναι κωμικό να αυτοχαρακτηρίζεται!

	«Ἄνθρωπος ὄρνις, ἀστάθμητος, πετόμενος, ἀτέκμαρτος, οὐδὲν οὐδέποτ' ἐν ταύτῳ μένων.»	170
ΕΠ	Νῆ τὸν Διόνυσον· εὖ γε μωμᾶ ταυταγί! Τί ἂν οὖν ποιῶμεν;	
ΠΕΙ	Οἰκίσατε μίαν πόλιν.	
ΕΠ	Ποίαν δ' ἂν οἰκίσαιμεν ὄρνιθες πόλιν;	
ΠΕΙ	Ἄληθες; ὧ σκαιότατον εἰρηκῶς ἔπος! Βλέπον κάτω.	
ΕΠ	Καὶ δὴ βλέπω.	
ΠΕΙ	Βλέπε νῦν ἄνω.	175
ΕΠ	Βλέπω.	
ΠΕΙ	Περίαγε τὸν τράχηλον.	
ΕΠ	Νῆ Δία, ἀπολαύσομαι τί γ' εἰ διαστραφήσομαι;	
ΠΕΙ	Εἶδές τι;	
ΕΠ	Τὰς νεφέλας γε καὶ τὸν οὐρανόν.	
ΠΕΙ	Οὐχ οὗτος δήπου 'στιν ὄρνιθων πόλος;	

169κ. Ἄνθρωπος ὄρνις: οἱ δύο λέξεις αποτελούν ενότητα· πβ. ἄνθρωπος Θαλῆς (1009), ἄνδρες ἰχθύες (Αρχιπλ. απ. 29), βάτραχοι κύκνοι (Βάτρ. 207, με την εκεί σημείωση του Rademacher 1954, σ. 20) και τα νεοελληνικά: ἄνθρωπος λάστιχο, παιδί ζαρκάδι κ.ά., ὅπου η αρχικά κατηγορηματική σχέση ἔχει εξελιχτεῖ σε ταυτότητα. — πετόμενος: ἔχοντας μελετήσει ὅλες τις μεταφορικές χρήσεις του πέτομαι, ο Taillardat (1965, σ. 11) προτείνει ἐδῶ ως γαλλικό ἀντίστοιχο το papillonner· πετώ ἐδῶ κι ἐκεῖ σαν πεταλούδα! Οὐδὲν (επιρρ.) οὐδέποτ' ἐν ταύτῳ μένων· για την παγιωμένη αὐτή ἔκφραση, πβ. Σφήκ. 969, Τραγ. Αδέσπ. 1κ., και τα Παράλληλα, σ. 342.

171κ. μωμᾶ: ποιητικός τύπος και σπάνιος· βλ. σημ. 112. — ἂν οὖν ποιῶμεν: η δυνητική ευκτική εἶναι και νοηματικά (πβ. 173) και παλαιογραφικά προτιμότερη ἀπὸ την απορηματική υποτακτική ορισμένων χειρογράφων και σχολιαστών.

172 Οἰκίσατε μίαν πόλιν: η πρόταση συμπληρώνει την προτροπή πρῶτα μὲν / μὴ περιπέτεσθε (164κ.). Το οἰκίζω με την πρώτη του σημασία: ιδρύω μια πόλη. Διαφορετικά, στους 149 και 183 το οἰκίζω προσεγγίζει το κατοικέω του 153.

174 Η υβριστική ἀπάντηση του ΠΕΙ παραβαίνει τους κανόνες της καλής, ὄχι ὅμως και της κωμικής συμπεριφοράς· πβ. Πῶς δ' ἂν μεθῶν χρηστὸν τι βουλευούσαιτ' ἄνῆρ; / Ἄληθες οὗτος; κρουνοχυτρολήρῃαιον εἶ! (Ιππ. 88κ.). Ο ΠΕΙ αγριομιλά, για να βάλει ἐξαρχῆς τον ΕΠ σε μειονεκτική θέση (Schr.)· και πραγματικά, μόλις του ἔχει πάρει τον αέρα, του κάνει κυριολεκτικά 'γυμνάσια'! — Μορφολογικά ο στίχος συνδυάζει το ειρωνικό-απειλητικό παρατονισμένο ἄληθες του καθημερινού λόγου (πβ. 1047, 1606, Αχαρν. 557 κ.ά.), με τη μετοχική ἐπίκληση που παραπέμπει στο μεγαλόστομο τραγικό ὕφος· πβ. 322, 1175, και το πολύ παρόμοιο ὧ γενναῖον εἰρηκῶς ἔπος (Σοφ. Φιλοκτ. 1402). — σκαιότατον ... ἔπος· πβ.

- «Ἄνθρωπος πουλί, αστάθμητος, πετούμενος, απρόβλεπτος, που ποτέ δε μένει σταθερός σε τίποτα».
- ΕΠ Μα τον Διόνυσο, καλά μας τα κατηγορεί αυτά! Λοιπόν, τί θα μπορούσαμε να κάνουμε;
- ΠΕΙ (με ύφος φυσικό) Ιδρύστε μια πολιτεία.
- ΕΠ Και τί λογής πολιτεία θα μπορούσαμε να ιδρύσουμε τα πουλιά;
- ΠΕΙ (άγρια) Σοβαρά; Βρέ που είπες τη μεγαλύτερη κουταμάρα! Δες κάτω.
- ΕΠ (σκύβοντας πρόθυμα και βαθιά) Ορίστε, βλέπω.
- ΠΕΙ Βλέπε τώρα πάνω.
- ΕΠ (υπερτονίζοντας την αντίστοιχη κίνηση) Βλέπω.
- ΠΕΙ Φέρε μια βόλτα το λαϊμό σου.
- ΕΠ (χωρίς να δοκιμάσει) Τί θα καταλάβω, μα τον Δία, αν στραβολαιμιάσω;
- ΠΕΙ Είδες τίποτα;
- ΕΠ Τα σύννεφα βέβαια και τον ουρανό.
- ΠΕΙ Εμ αυτός δεν είναι των πουλιών ο πόλος;

τὰ μὲν ἄλλα λέγεις οὐ σκαιῶς (Εκκλ. 644)· σκαιότατος, απλοϊκός, χοντροκέφαλος, χαρακτηρίζεται και ο Στρεψιάδης, όταν αποδειχτεί κακός μαθητής (Νεφ. 790).

175-177 Βλέψον κάτω. / Καὶ δὴ βλέπω· πβ. δέρκου νῦν ... / καὶ δὴ δέδορκα Αισχ. Δικτυουλκ. απ. 46α βκ., βλ. σημ. 550. Το παιχνίδι με το 'κοίτα εδώ' και 'κοίτα εκεί' ανήκει στη λαϊκή κωμική παράδοση· πβ. την πολύ παρόμοια σκηνή στους Ιππ. 168κκ. Είναι στιγμές που οι κωμικοί υποκριτές ελάχιστα απέχουν από τους γελοιοποιούς του τσίρκου! — *Περίαγε τὸν τράχηλον*: η εντολή θυμίζει το χορό *σκώψ* που περιγράφει ο Πολυδεύκης (Δ 103): *ἦν δέ τι καὶ σκώψ, τὸ δ' αὐτὸ καὶ σκωπίας, εἶδος ὀρχήσεως ἔχον τινὰ τοῦ τραχήλου περιφορὰν κατὰ τὴν τοῦ ὄρνιθος*· πβ. Αιλίαν. Ζώων Ἰδιότ. 15,28, Αθήν. 391α και 629f. *Σκώψ (Otus scops)*: ο γκιώνης.

175 Καὶ δὴ: «ως απάντηση σε συγκεκριμένη εντολή, συχνά με απόηχο μιας λέξης» (Denn. 251)· πβ. 550.

177 *Ἀπολαύσομαι τί γ' εἰ διαστραφήσομαι*; Υπάρχει διαφωνία αν ο στίχος αποτελεί ειρωνική διαπίστωση ή ερώτημα. Την πρώτη δυνατότητα υποστηρίζουν τα παράλληλα *ἀπέλαυσα τᾶρα νῆ Δί' ἔλθων ἐνθαδί* (1358) και *ἀπέλαυσα κἀγὼ δὴ τι τῶν κείνης γάμων* (Ευρ. Ιφιγ. Ταύρ. 526). Η ερωτηματική εκφορά είναι τη στιγμή αυτή πιο φυσική για τον ΕΠ και υποστηρίζεται από την ανάλογη σκηνή στους Ιππείς, όπου ο Αλλαντοπώλης ρωτά: *εὐδαιμονήσω γ' εἰ διαστραφήσομαι*; (175).

178 *Τὰς νεφέλας καὶ τὸν οὐρανόν*: και τα δύο κοιτάζοντας προς τα επάνω! Η πρόταση του Sommerstein να θεωρήσουμε ότι το παιχνίδι παίζεται στον φανταστικό χώρο των πουλιών, γιατί «πώς αλλιώς θα γινόταν ο Τηρέας να κοιτάξει πάνω, κάτω και τριγύρω και να μη δει παρά τον ουρανό και τα σύννεφα», είναι λογικά βάσιμη.

179 *δήπου*: «η βεβαιότητα του *δή* μετριάζεται από την αμφιβολία του *που*» Denn. 276· πβ. 269 και *δήπουθεν*, βέβαια κάπου (187).

ΕΠ	<i>Πόλος; Τίνα τρόπον;</i>	
ΠΕΙ	<i>Ὡσπερ εἴποι τις 'τόπος'·</i>	180
	<i>ὄτι δὲ πολεῖται τοῦτο καὶ διέρχεται</i>	
	<i>ἅπαντα διὰ τούτου, καλεῖται νῦν 'πόλος'.</i>	
	<i>Ἦν δ' οἰκίσθητε τοῦτο καὶ φράξθηθ' ἅπαξ,</i>	
	<i>ἐκ τοῦ 'πόλου' τούτου κεκλήσεται 'πόλις'.</i>	
	<i>Ὡστ' ἄρξεται ἀνθρώπων μὲν ὥσπερ παρνόπων,</i>	185
	<i>τοὺς δ' αὖ θεοὺς ἀπολεῖτε λιμῶ Μηλίω.</i>	
ΕΠ	<i>Πῶς;</i>	
ΠΕΙ	<i>Ἐν μέσῳ δῆπουθεν ἀήρ ἐστι γῆς.</i>	
	<i>Εἶθ' ὥσπερ ἡμεῖς, ἦν ἰέναι βουλώμεθα</i>	
	<i>Πυθῶδε, Βοιωτοὺς δίοδον αἰτούμεθα,</i>	
	<i>οὔτως, ὅταν θύσωσιν ἄνθρωποι θεοῖς,</i>	190
	<i>ἦν μὴ φόρον φέρωσιν ὑμῖν οἱ θεοί,</i>	
	<i>[διὰ τῆς πόλεως τῆς ἄλλοτρίας καὶ τοῦ χάους]</i>	
	<i>τῶν μηρίων τὴν κνῖσαν οὐ διαφρήσετε.</i>	

180 Ὡσπερ εἴποι: συζητήθηκε, και έγινε συχνά δεκτή η διόρθωση του Dobree ὥσπερ <ἄν> εἴποι (Cant., Dup. κ.ά.), και πολλές ακόμα διορθώσεις προτάθηκαν, μερικές εξαιρετικά εὔστοχες· βλ. Μπεζαντάκος 1974 και Dup. Ὁμως η διόρθωση δεν είναι απαραίτητη, αν θυμηθούμε ότι η ευκτική δυνητική δίχως ἄν είναι ἀπόλυτα θεμιτή· βλ. Verdenius 1975, σ. 312.

181κ. Το πολεῖται μπορεί να έχει δύο σημασίες: (α) 'περιστρέφεται'· πβ. Πλάτ. Κρατ. 405c, όπου ετυμολογείται το ὄνομα Ἀπόλλων: *δεῖ ὑπολαβεῖν ὅτι τὸ ἄλφα σημαίνει πολλαχού τὸ ὄμοῦ, καὶ ἐνταῦθα τὴν ὄμοῦ πόλησιν καὶ περὶ τὸν οὐρανόν, οὗς δὴ 'πόλους' καλοῦσιν, και (β) 'συχνάζεται', παρουσιάζει κυκλοφορία, με καταχρηστική παθητική χρήση του αμετάβατου πολέω, παρὰ τῷ πολεῖσθαι ἐν αὐτῷ πάντα Σ· πβ. κατὰ ἄστυ πολεῦειν (χ 223) και νῆσον Αἴαντος πολεῖ (Αισχ. Πέρσ. 307). Θα ήταν λάθος να προτιμήσουμε μία ἀπὸ τις δύο σημασίες, ὅταν ακριβῶς η ἀσάφεια εξυπηρετεῖ τον ΠΕΙ στη δῆθεν αποδεικτική του πορεία. — καλεῖται νῦν πόλος: δύσκολο να*

κρίνουμε αν ο ΠΕΙ κάνει υπαινιγμό σε συγκεκριμένη διδασκαλία· είναι ὅμως βέβαιο ότι την εποχή εκείνη η λέξη πόλος ήταν, στην ποίηση (LSJ 3) και στις φιλοσοφικές συζητήσεις, συχνη και πολυσήμαντη· βλ. π.χ. Αναξαγ. Α 1.

184 ἐκ τοῦ 'πόλου' ... κεκλήσεται 'πόλις': η π(τ)όλις δε σχετίζεται ετυμολογικά με τα πέλω, πόλος, πολεῦω, πολέω, αλλά τα παρετυμολογικά παράδοξα ἐπαιζαν μεγάλο ρόλο στις σοφιστικές επιδείξεις που σατιρίζει ἐδῶ ο ποιητής. — κεκλήσεται πόλις: είναι ἀραγε σύμπτωση ότι σε υστερότερα χρόνια οι Στωικοί τὸν μὲν οὐρανὸν κυρίως πόλιν· τὰ δὲ ἐπὶ γῆς ἐνταῦθα οὐκέτι πόλις· λέγεσθαι μὲν γάρ, οὐκ εἶναι δέ· σπουδαῖον γάρ ἡ πόλις (Χρῦσιππος τ. 3,327 Arnim· πβ. Μ. Αυρήλ. Εἰς Εαυτ. 4,4).

185 ὥσπερ παρνόπων: εὐχείρωτοι γὰρ τοῖς ὀρνέοις οἱ πάρνοπες· ἔστι δὲ εἶδος ἀκρίδων Σ· πβ. 588.

186 τοὺς δ' αὖ θεοὺς ἀπολεῖτε: ὅσο ξέρουμε, ο Αριστοφάνης είναι ο μόνος που παρ-